Patanjali
Mahabhasyapradipodyotah

PK
531
A15
1899
v. 1
pt. 5

Vol i Fas V

ननु समासकन्सिद्धये विधीयमाना संज्ञा कथं लुको निमित्त-मत आह

समासेति । (कै)

समासपदेन द्विगुसमास एव । तस्यैव संख्याकार्य्यत्वात् । तन्नि-मित्तकमपि द्विगुनिमित्तक[1]मेवेत्याह

PK
531
A15
1899
v.1
pt.5

तेन द्विग्विति ॥ (कै)

भाष्ये

अधिकग्रहणं चेति । (भा)

लुग् भिन्नसंख्याकार्य्यसिद्ध्यर्थमधिकग्रहणं संख्यासंज्ञायां कर्त्तव्य-मित्यर्थः ॥

नन्विति । (कै)

संस्कृत सीरीज आफिस वाराणसी

ञ्णदादिषु तद्विधानादिति भावः ॥

परेष्वर्थेष्विति । (कै)

[2]"तमधीष्ट" इत्यादिष्वित्यर्थः ॥

नियतसंख्यावाचित्वमिति । (कै)

[3]नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वरूपसंख्यावाचित्वमित्यर्थः ॥ भाष्ये

यदयमिति । (भा)

न च वैपुल्यवाचिनामपि संख्याकार्य्यापत्तिः । संख्यापदार्थ-

---

१ द्विगुनिमित्तक एव । क ॥

२ तमधीष्टो भृतो भूतो भावी । अ ५ । पा १ । सू ८० ॥

३ नियतविषयकपरिच्छेदकत्वरूपसंख्यावाचित्वमित्यर्थः । क ॥

LIBRARY
MAR 19 1969
UNIVERSITY OF TORONTO

सम्बन्धिबह्वादिग्रहणज्ञापनेन चरितार्थस्य सर्वथा तदसम्बन्धिवैपुल्यादिवाचकग्रहणज्ञापने सामर्थ्याभावात् पूगादिभ्योऽडर्थं "बहुगणे"ति सूत्रे कृतेऽपि ज्ञापकावश्यकत्वमिति भावः॥ केचित्तु "[1]वतोरिड्वा" इत्यनेन संख्यानकरणत्वाभाववतामप्यन्येषां प्रयोगेषु दृश्यमानसंख्याकार्य्याणां संख्याकार्य्यं[2] ज्ञाप्यते। तेनाधिकादीनामपि सिद्धं तदाह

योगापेक्षमिति। (भा)

प्रयोगापेक्षमित्यर्थः॥ एतेन "पूगादिभ्यः" ग्रसादिप्रसङ्गोऽपि वारित इत्याहुः॥

ष्णान्ता षट्।१।१।२४॥

स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थाऽऽद्योच्चारणस्याऽन्यत्रोपदेशत्वप्रसिद्धेरुपदेशग्रहणे पञ्चादिषु न स्यादत आह

प्रकृतीति। (कै)

प्रकृतिप्रत्ययविभागेन प्रदिपादनरूपं यद्गुणैः प्रापणं तदुपदेशपदेनात्र गृह्यत इत्यर्थः। एतदभिप्रायेणैव "उपदेशेऽजिति[3]" सूत्रे वक्ष्यति "[4]सङ्कीर्णावुद्देशोपदेशाविति"॥

---

१ अ ५। पा १। सू २३॥ २ संख्याकार्य्यत्वं ज्ञाप्यते। क॥
३ अ १। आ ३। सू २॥ ४ सङ्कीर्णावुपदेशोद्देशौ। क॥

प्रत्ययाद्युपदेशे इति। (कै)

आदिनाऽऽगमः॥ यथा मन्नादौ "[1]षट्चतुर्भ्यां तुट् च" इति॥ [2]प्रकृत्यादिभिरुपदेशे प्रातिपदिकस्वरूपबोधने या ष्णान्तासंख्यानिष्पन्ना भवति सेत्यर्थः॥ यद्यपि "शतानि" इत्यादावपि नुमागमोपदेशेन नान्तसंख्यानिष्पत्तिरस्ति तथापि विभक्त्युत्पत्त्यवधिभूतप्रातिपदिकस्वरूपनिष्पादकानामेव तेषां ग्रहणं न तु विभक्तिनिमित्तकानामपि बहिरङ्गत्वादिति भावः॥

तत्रेति। (कै)

नुम्नुटोरर्थः प्रयोजनं यस्येति बहुव्रीहिरिति भावः॥ नन्वन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेव षट्त्वं प्रवृत्तमात्वेऽपि बहिरङ्गतया आत्वस्याऽसिद्धत्वान्न निवर्त्ततीत्यत आह

कार्य्यकालेति॥ (कै)

सुप उदात्तत्वेति। (कै)

"अष्टन" इति प्राप्तेत्यर्थः॥ आद्युदात्तत्वेति क्वचित्कोऽपपाठः॥ यद्वा दीर्घग्रहणं षट्त्वे यथोद्देशपक्षाऽऽश्रयणस्यैव ज्ञापकं तद्द्वारैव च षट् संज्ञा ज्ञापकत्वं तत् पक्षे आत्वस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वेन नान्तत्वबुद्ध्या षट्त्वमस्त्येव। स्पष्टं चेदम् "[3]अष्टनो दीर्घाद्" इत्यत्र कैयटे। किं च यथोद्देशपक्षे षटत्वं स्थानिवद्भावेनापि सुलभं नकारान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपस्य षट्त्वस्य समुदाय-

---

१ उ–१ पा। सू १५५॥ २ प्रकृत्यादिभ्य उपदेशे। क॥
३ अ ६। पा १। सू १७२॥

धर्मत्वेन तन्निमित्तकलुडादेरत्वविधित्वाभावादिति बोध्यम्। नचाऽऽत्वस्य नित्यत्वाद् "अष्टसु" इति प्रयोगएवासङ्गत इति वाच्यम्। [1]तद्वैकल्पिकत्वस्यापि ज्ञापनात्। यावता विनाऽनुपपन्नं तत्सर्वं ज्ञाप्यत इति सिद्धान्तात्॥

परत्वादिति। (कै)

अष्टन् स्वर आत्वपक्षे चरितार्थः। न च तत्प्रवृत्त्युत्तरम् "अष्टसु" इत्यादौ अष्टन् स्वरः स्यादेवेति वाच्यम्। "सकृद्गति" न्यायाऽऽश्रयणात्॥

अपवादत्वादिति। (कै)

न च स्वरः प्रवृत्तेः पूर्वमन्तरङ्गस्याऽप्येकादेशस्याऽप्रवृत्तेः "[2]यद्धितुपरम्" इत्यादि सूत्रस्थभाष्यसम्मतत्वेनाऽष्टावित्यादावष्टन् स्वर-

---

१ ननु च नित्यमात्वम्। एतदेव ज्ञापयति विभाषात्वमिति यदयं दीर्घग्रहणं करोति। इतरथा ह्यष्टन इत्येव ब्रूयात् (भा–६–१–१७२।) एवं च "अष्टाभ्य औश्" । ३। १। २१। इति सूत्रव्याख्यानावसरे एतदेवोक्तं भगवता। तथा च भाष्यम्। ननु च नित्यमात्वम्। एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो विभाषात्वमिति। यदयमात्वभूतस्य ग्रहणं करोति। अष्टाभ्य इति। इतरथा ह्यष्टन इत्येव ब्रूयात्।

औश्भावस्तु लुका तत्र षड्भ्योऽप्येवं प्रसज्यते।
अपवादो यस्य विषये यो वा तस्मादनन्तरः॥ १॥
आत्वं यत्र तु तत्रौश्त्वं तथा ह्यस्य ग्रहः कृतः।
समोर्लुक् च त्यदादीनां कृते ह्यत्वेन लुग् भवेत्॥ २॥

२ यद्धितुपरं छन्दसि। अ ८। पा १। सू ५६॥

स्वरितार्थ इति वाच्यम्। अष्टनो [1]घृतादित्वादन्तोदात्तत्वेन [2]"एकादेश उदात्तेन" इत्येवसिद्धेः। घृतादावस्य पाठे चेदमेव भाष्यं मानम्। गौणे प्रियाष्टाभिरित्यादौ षट्स्वराऽष्टन्स्वरयोः प्रवृत्तिरस्त्येव। तेषामनभिधानाच्च। एतेन कदष्टनशब्दोऽव्ययपूर्व्वपदप्रकृतिस्वरेणाऽद्युदात्त इति कदष्टावित्यष्टैकादेशस्वरेणाऽसिद्धेस्तत्राऽष्टन् स्वरः सावकाश इति परास्तम्। तस्याप्यनभिधानात्॥ ननु संख्यावाचित्वे "[3]एका इति" बहुवचनमनुपपन्नमन्यत्र तु षट्संज्ञायाः प्राप्तिरेव नेत्यत आह

संख्येति॥ (कै)

षट् स्वर इति। (कै)

---

१ घृतादीनां च। फिट् सूत्रम्। १ पा। सू १२॥

२ एकादेश उदात्तेनोदात्तः। अ ८। पा २। सू ६॥

३ अत्र भाष्यम्। इहापि तर्हि प्राप्नोति। सधमादो * द्युम्न एकास्ता एका इति। नैष दोषः। एक शब्दोऽयं बह्वर्थः। अस्त्येव संख्यापदम्। तद्यथा। एको द्वौ बहव इति। अस्त्यसहायवाची। तद्यथा। एकाग्नयः एकहलानि एकाकिभिः क्षुद्रकैर्जितमिति। असहायैरित्यर्थः। अस्त्यन्यार्थे वर्त्तते। तद्यथा। प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेकेति। अन्येत्यर्थः। सधमादो†द्युम्न एकास्ताः। अन्या इत्यर्थः। तद्योऽन्यार्थे वर्त्तते तस्यैष प्रयोग इति॥ एवं च "एकादाकिनिच्चासहाये। ५। ३। ५२। एतत्सूत्रस्य असहायस्य वा इति वार्त्तिकव्याख्यानावसरेऽप्येतदेवोक्तं भगवता॥

---

* द्युम्न्र इति एकाः। अत्र एवमपि पाठोऽस्ति॥

† द्युम्नाः। अत्र एवम्विधपाठोऽप्यस्ति॥

[१]"षट् चि चतुर्भ्यो हलादिः" इत्यनेन। न च षान्तनान्तसाहचर्य्यादाकारान्तो बहुवचनान्त एव गृह्यते इति नायं दोषः। साहचर्य्यस्य न सर्वत्र व्यवस्थापकत्वमित्याशयात्॥

कृतात्वेति। (कै)

ततश्च कृतात्वस्य कार्य्यकालपक्षेऽसत्यपि षट्त्वेऽतिदेशान्नुट् सिद्धिरित्यर्थः॥

औत्त्वेति। (कै)

अत एव विभक्तौ जश्शसोरनुवृत्तिर्न। तथा हि सति लुगेवातिदिश्येतेति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव विपरीतन्तु न व्याख्यानात्॥

ततश्चेति। (कै)

न च सन्निपातपरिभाषयाऽऽत्वं न स्यात्। अष्टानामितिरूपं तु नुटि "[२]नोपधाया" इति दीर्घे न लोपे च सिद्धमिति वाच्यम्। असिद्धस्यापि तद्विघातकविधेरनयाऽप्रवृत्तिबोधनेन [३]लोपस्याप्यनापत्तेः। अत एव [४]पुगह्रस्वत्वस्याऽनिमित्तं स्यात् "अदीदपद्" इति भाष्ये "[५]क्नमेजन्त"सूत्रे उक्तम्। जानातेर्मित्वेन ज्ञापकेन ह्रस्वविषये [६]तदप्रवृत्तिरिति च कैयटो वक्ष्यति। अन्यथा पुगपेक्षया ह्रस्वस्य बहिरङ्गासिद्धतया तस्या अप्राप्तौ भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव।

---

१ अ ६। पा १। सू १७९॥　　　　२ अ ६। पा ४। सू ७॥

३ अप्रवृत्तिबोधनेन न लोपस्याप्यनापत्तेः। क। ख। ग॥

४ पुगह्रस्वत्वस्यादीदपत्। (भा-वा) पुगह्रत्वस्यानिमित्वं स्यात्। क। अदीदपदिति॥　　　　५ अ १। पा १। सू ३९॥

६ तदप्रवृत्तिं च कैयटो वक्ष्यति। ख॥

किं चातिदेशिकनिमित्तविघाताभावमादाय नास्या अप्रवृत्तिः। एवं हि लक्ष्म्यौत्यादौ सम्बुद्धिह्रस्वे कृते सम्बुद्धिलोपे कृतेऽपि [1]प्रत्ययलक्षणेन निमित्तविघाताभावात् तत्राऽस्या अतिव्याप्तिपरतत्सूत्रस्य भाष्यविरोधः। किं च "गव्यिता" इत्यादौ सन्निपातपरिभाषया लोपो नेति सिद्धान्तभङ्गः। यलोपस्य बहिर्भूतक्यजनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वात्। वस्तुतस्तु षट्त्वसन्निपातनिमित्तको नुट् न च तस्य सन्निपातस्याऽत्वं विघातकं नापि न लोपः स्थानिवद्भावेन तयोः कृतयोरपि षट्त्वसत्त्वात्। अत्र पक्षे दीर्घग्रहणं पुनः प्रसङ्गपक्षे "अष्टभिः" इत्यत्र षट् स्वरे कृतेऽष्टन्स्वरव्यावृत्त्यर्थं सदात्वविकल्पज्ञापनार्थमिति बोध्यम्। अतिदेशविषयेऽपि तत्प्रवृत्तौ तु सिद्धं न दृष्टम्। अजाद्योर्जश्शसोस्तर्ह्यात्वं न स्यादत आह

जश्शसोरिति॥ (कै)

भाष्ये

प्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति। (भा)

इत्येव प्राप्नोतीत्यर्थः। अन्यथाऽपकर्षाऽभावेऽपि आत्वस्य वैकल्पिकतया तस्य दुर्वारत्वेन भाष्यासङ्गतेः॥ ननु जसि ज्ञापकसिद्धाऽऽत्वप्राप्तेरौशस्य प्राप्तेराह

यचेति। (कै)

बहुवचननिर्देशादिति भावः॥ "षड्भ्य" इत्येतत् साहचर्या-

---

[1] अ १। पा १। सू ६२॥

दस्य प्राधान्ये एव प्रवृत्तिरिति भावः। तस्य च यथा प्रकारान्तरेण गौणेऽप्रवृत्तिस्तथा "[1]सर्वादि" सूत्रे उपपादयिष्यते । शुद्धलक्षणैकचक्षुष्कस्याऽत्र पूर्व्वपक्षित्वमिति तात्पर्य्यम् ॥

औशत्वेनेति । (कै)

औशेत्यर्थः । त्वप्रत्ययप्रयोगस्तु अनुकरणादनुकार्य्यरूपे भावे इति बोध्यम् । "आत्व" इत्यादि भाष्यप्रयोगात् ॥

औशत्वेनेति । (कै)

तद्विघातकसूत्रस्यात्वनिर्द्देशेनेत्यर्थः ॥ "अत्र" । गौणे ॥

ज्ञापकादिति । (कै)

अस्य प्राप्तियोग्यमपीति शेषः । क्वचित्तु ज्ञापकादिति न दृश्यते ॥ नन्वपकर्षपक्षेऽपि "अष्टनो" विहितमात्वं कथं तदन्ते स्यादत आह

पदाङ्गेति ॥ (कै)

बहुवचननिर्द्देशाभावादिति । (कै)

साहचर्य्याभावादित्यपि बोध्यम् ॥ लक्षणैकचक्षुष्कस्यैवोत्तरमिति मत्वा व्याचष्टे

तत्र माभूदात्वमिति । (कै)

पक्षान्तरेऽपि अनभिधानादात्वाऽभाव एव बोध्यः ॥ यत्तु भव-

---

[1] अ १ । पा १ । सू २७ ॥

त्येवाचात्वमित्यर्थ इति। तन्न। अपकर्षपक्षे आत्वसाधकोपायाभावेन फलभेदापत्तेः। नन्वयं भाष्यार्थो न युक्तस्तथा हि सतीष्यत एवैतदित्येव ब्रूयात् किं च "अप्रयुक्ते" इति वाक्यशेषोऽसङ्गतः प्रयुक्तेऽपि लक्षणानतिक्रमसत्त्वात् "प्रयुक्तानां हीदमन्वाख्यानम्" इति भाष्योक्तेश्चेत्यरुचेराह

नैव वेति। (कै)

लक्षणस्याभावः। अलक्षणं तस्य योग्यता यथालक्षणमित्यव्ययीभावः। अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्य योग्यता न तु लक्षणस्येत्यर्थः। एवं च तादृशप्रयोगोऽसाधुरिति भावः। किं च भाष्यकारस्य लक्ष्यैकचक्षुष्कतया इयमेव व्याख्या ज्यायसी। एवं च हरदत्तादीनां प्रियाष्टन् शब्दादिषु आत्वादिप्रवृत्तिविचारोऽन्यस्य तत्प्रयोगविचारः प्रामादिक एव इत्यवधेयम्। एतेन पूर्वव्याख्यानेऽस्य साधुत्वमुत्तरव्याख्यानेऽसाधुत्वमिति विरुद्धार्थव्याख्यानद्वयमयुक्तम्। किं च "अष्टाभ्य" इति निर्देशात् कृताकारादेवाष्टनो "जश्शसोः शौश्" इति तद्विषयेऽप्यात्वम्। अन्यथा अष्टन इत्येव ब्रूयादिति साप्तमिकभाष्ये "एकवचननिर्देशात् प्रधान एव औश्त्वे" इति प्रश्नाशयोऽपि चिन्त्य इत्यपास्तम्। गौणे प्रियाष्टादीनाम् अनभिधानमित्यन्यत्यसिद्धान्तानुसारेण तद्भाष्यसत्त्वात्। अरुच्यैव व्याख्यानान्तरप्रवृत्तेश्च॥

डति च । १ । १ । २५ ॥

भाष्ये

यदि तावद् इति । (भा)

षृणान्ता च षड् इति सूत्रं [१]पाठ्यं तत्र चकाराद् यत्नात् [२]स्वरितलिङ्गाद् अनुवर्त्तमानं डतिग्रहणं सम्बन्ध्यत इति भावः ॥

न तु पातेरिति । (कै)

एवं चार्थाधिकारादिहापि तद्धितस्यैव ग्रहणमिति भावः। संख्येति महासंज्ञासामर्थ्यात् तत्र संख्याप्रश्नविषयडतेरेव ग्रहणमित्यपि बोध्यम् ॥ भाष्ये

डति च इत्यत्रेति । (भा)

चकारात् षट् संज्ञानन्तरं करणाच्चानेन संज्ञाद्वयस्यापि विधानमित्यर्थः ॥

अन्वर्थत्वाच्चेति । (कै)

संख्यायतेऽनयेति हि सः। न च तस्यार्थस्य डत्यन्ते सम्भवः संख्या प्रश्नविषयत्वं तु न तदर्थ इति चिन्त्यमेतत्। [३]तस्मादुणा-

---

१ "पाठ्यम्" इति नास्ति ङपुस्तके ॥

२ स्वरितलिङ्गासंगात् । क । ख । ग । ङ ॥

३ प्रातिपदिकविज्ञानाच्च पाणिनेः सिद्धम् । वा । प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेराचार्य्यस्य सिद्धम् । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि (३ । १ । २ ।) ॥ अत्रोच्यते । नाम खल्वपि धातुजम् इति नैरुक्ताः । वैयाकरणानां शाकटायनोऽपि धातुजम् नामेति । किम-

दीनामव्युत्पन्नत्वान्न तत्र डतिरिति अस्याऽग्रहणमित्युचितम् । व्युत्पत्तावपि पातेः कतिनापि सिध्यतीति न तत्र डतिनियम इति बोध्यम् ॥

संख्याप्रश्नेति । (कै)

सन्नियोगशिष्टन्यायाच्च षट्संज्ञाऽपि तस्यैवेति भावः ॥

नेन महता प्रयत्नेन । भगवता पाणिनिना एकेनैव सूत्रेण सर्वं प्रतिपादितम् । तथा च सूत्रम् । "उणादयो बहुलम्" । ३ । ३ । १ । एतच्च भगवता महाभाष्यकारेण व्याख्यातम् । तथा च भाष्यम् । "उणादयो बहुलम्" । ३ । ३ । १ ॥ बहुलवचनं किमर्थम् । बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः । तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्य उणादयो दृश्यन्ते न सर्वाभ्यो दृश्यन्ते ॥ प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ॥ प्रायेण खल्वपि ते समुच्चिता न सर्वे समुच्चिताः ॥ कार्य्यसशेषविधेश्च तदुक्तम् । कार्य्याणि खल्वपि सशेषाणि कृतानि न सर्वानि लक्षणेन परिसमाप्तानि ॥ किं पुनः कारणं तन्वीभ्यः प्रकृतिभ्य उणादय दृश्यन्ते न सर्वाभ्यो दृश्यन्ते किं च कारणं प्रायेण समुच्चिता न सर्वे समुच्चिता । किं च कारणं कार्य्याणि सशेषाणि कृतानि न सर्वाणि लक्षणेन परिसमाप्तानि । नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥ १ ॥ नैगमाश्च रूढिभवाश्चौणादिकाः सुसाधवः कथं स्युः ॥ नाम च धातुजमाह निरुक्ते । नाम खल्वपि धातुजम् । एवाहुर्नैरुक्ताः ॥ व्याकरणे शकटस्य च तोकम् ॥ वैयाकरणानां च शाकटायन आह धातुजं नामेति ॥ अथ यस्य विशेषपदार्थो न समुत्थितः कथं तत्र भवितव्यम् । यन्न विशेषपदार्थसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥ २ ॥ प्रकृतिं दृष्ट्वा प्रत्यय ऊहितव्यः प्रत्ययं च दृष्ट्वा प्रकृतिरूहितव्या ॥

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततःपरे ।
कार्य्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥

क्तक्तवतू निष्ठा।१।१।२६॥

अनुबन्धानां नित्यलुप्ततया विशेषणत्वासम्भवादुपलक्षणत्वेन[1] तच्छ-ब्दमात्रस्योपलक्ष्यत्वं [2]मन्वानो वार्त्तिकमारभत इत्याह

इहेति ॥ (कै)

सारूप्यम् । (कै)

प्रयोगे इति शेषः ॥

मन्यत इति । (कै)

निश्चिनोतीत्यर्थः । नियतं सन्निधानं येषां इति विग्रहः ॥

कारकेति । (कै)

न [3]तच्छब्दमात्रं लक्ष्यं किन्त्वर्थविशेषाद्यवच्छिन्नमिति भावः ॥

तद्दर्शनादिति । (कै)

कालादिज्ञानादित्यर्थः ॥

तन्प्रत्ययान्त इति । (कै)

ककाराऽनुपलक्षितः प्रयुक्त इति निश्चिनोतीत्यर्थः ॥ भाष्ये

[4]नष्टं गृहमिति । (भा)

अज्ञातमित्यर्थः ॥

---

१ मन्यमानः । क । ख । ग । ङ ॥

२ उपलक्षणत्वे च । क । ख । ग । ङ ॥

३ तत् शब्दमात्रं लक्ष्यम् । क ॥ ४ भाष्ये "नष्टं तद् गृहमिति" ॥

नष्टः प्रत्यय इति। (भा)

अज्ञातानुबन्धः प्रत्ययो भवतीत्यर्थः ॥

सानुबन्धकस्येति। (भा)

पूर्वं यः कारकवाँस्तस्येत्यर्थः ॥ [1]"उद्देशम्"। ऊर्द्धदेशम् ॥

सिद्धविपर्यासस्येति। (भा)

चस्त्वर्थे सिद्धस्तु विपर्यास इत्यर्थः ॥ यद्यपि विपर्य्यासो भ्रमात्मकनिश्चयस्तथाप्ययथार्थत्वसाम्यादिह संशयोऽभिप्रेत इत्याह

संशय इति॥ (कै)

बुद्धेरनवस्थितत्वमिति। (कै)

सन्देहाभिनय इत्यर्थः ॥

वीप्सादीति। (कै)

पदार्थविषयव्याप्तीच्छा प्रयोक्तृधर्मो हि वीप्सेति भावः ॥ भाष्ये "कारकेति" कालातिरिक्तप्रत्ययार्थपरम् ॥

वेदिकां पुण्डरीकं वा (भा)

इति भाष्ये। एवं च साक्षाद् इतरव्यावर्त्तकं विशेषणं स्वोपस्थाप्यार्थद्वारा इतरव्यावर्त्तकमुपलक्षणमिति भावः ॥

प्राकीर्ष्टेति। (भा)

यद्यप्यत्र निघातप्रवृत्तेर्न निष्ठात्वकृतो विशेषस्तथापि यन्माप्रकीर्ष्टेत्यस्योपलक्षणमिदम्। अत्र हि "[2]निपातैर्यद्यदि" इति

---

१ भाष्ये ॥

२ निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्र युक्तम् (८। १। ३०।)। "यदग्ने स्यामहं त्वम्"। "युवा यदा कृथः" ॥ "क्वचिदङ्ग आसन्"। "अचित्तिभिश्च कमा कान्चेत्"। "पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति" ॥

निघाते निषिद्धे "[1]निष्ठा च द्व्यजनाद्" इति नित्यमाद्युदात्तत्वं स्यात्। असंज्ञायामपि तत्प्रवृत्तिं मन्यते [2]"आदिः सिच" इति विकल्पस्त्विष्यत इति भावः ॥ सिचोऽत्र लुप्तत्वेनादर्शनादाह

आदिशब्द इति ॥ (कै)

अञ्जिष्टेषीति । (कै)

यद्यप्यत्रोपलक्ष्यकालकारकाद्यभावस्तथापि गुणाभावदर्शनात् क्तोऽयमित्यवगतिः। एवं च सनादिविधावित्संज्ञकनकारोपलक्षितः प्रकृत्यर्थानुवादी [3]इच्छार्थो वा सकारो भवतीत्यर्थः ॥ अनुवादे "[4]सन्यत" इत्यादौ तादृशनकारोपलक्षिते सकारे इत्यर्थः ॥ अत एव [5]"आटश्च" इत्यादेः सार्थक्यम् । अन्यथा यत्र सूत्रे आट् न तत्र वृद्धिरिष्यते । यत्र चेष्यते प्रयोगे न तत्राडिति तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति सर्वमवदातम् ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजिभट्टविरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चमाह्निकम् ॥

---

१ निष्ठा च द्व्यजनात् । ६ । १ । २०५ ॥

२ "आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्" । ६ । १ । १८७ ॥ "यासिष्टं वर्तिरश्विनौ" ॥

३ प्रकृत्यर्थानुवादि इच्छार्थः । क । प्रकृत्यर्थानुवादीच्छार्थः । ख ॥

४ अ ७ । पा ४ । सू ७९ ॥ ५ अ ६ । पा १ । सू ९० ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि । १ । १ । २७ ॥

नन्विति । (कै)

आदिशब्दस्य नित्यपुंस्त्वेन एकवचनान्तत्वेन च समासान्तरे नपुंसकत्वबहुत्वाऽनुपपत्तेरिति भावः ॥ प्रकृते तत्पुरुषः कर्मधारयः । दृष्टान्ते षष्ठीतत्पुरुषः ॥

नत्वस्येति । (कै)

कर्मधारयघटकस्येत्यर्थः ॥ बहुव्रीहेरेव शेषे युक्तिमाह

तच्च नपुंसकमिति । (कै)

तत्पुरुषस्तु पुंल्लिङ्ग इति भावः ॥

स्वरभिन्नानामिति । (कै)

स्वरेण विलक्षणानां स्वरूपाणां मध्ये उत्तरसूत्रेण यस्य स्वरविधिरित्यर्थः । कर्मधारयः "[1]समासस्य" इत्यन्तोदात्तः । परस्तु "[2]बहुव्रीहौ प्रकृत्या" इति । परशास्त्रेणान्तोदात्तपूर्वपद इति बोध्यम् । तत्राद्ये सर्वशब्दस्य संज्ञा न प्राप्नोति । अन्त्ये तु सिध्यतीति विशेषः ॥ "वक्ष्यमाणेन" । तद्गुणसंविज्ञानेन ॥

---

१ अ ६ । पा १ । सू २२३ ॥

२ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । ६ । २ । १ ॥

प्राथमकल्पिकः। (कै)

एकशेषनिरपेक्षत्वेन प्रथमप्रतीतः । वक्ष्यमाणन्यायानभिज्ञस्य प्रश्न इति भावः॥ विग्रहप्रश्नोत्तरे "[1]तानि" इत्याद्यधिककथनमयुक्तमत आह

अन्यपदार्थस्येति॥ (कै)

नेष्यत इति। (कै)

प्रथमान्तानामन्यपदार्थप्राधान्ये बहुव्रीहिविधानादिति भावः॥ नन्वेवमपि "तानि" इत्येव सिद्धे "इमानीति" व्यर्थमत आह

सर्वनामद्वयेति। (कै)

सर्वनामद्वयोपादानेन [2]तद्गुणसंविज्ञानं सूचयतीत्यन्वयः॥

प्रत्यक्षेति। (कै)

उद्भूतावयवभेदस्य गणपठितस्य समुदायस्येदमा परामर्शात्तत्र च सर्वशब्दस्यान्तर्भावादिति भावः॥ गुणत्वं दर्शयति

उपलक्षणानीति। (कै)

प्रकारतयाऽन्वयीनीत्यर्थः॥

कार्य्ये संविज्ञानमिति। (कै)

तच्च द्वेधा क्वचिद्विशिष्टस्य क्रियायां सन्निधानमात्रेण। यथा क्रियायोगाभावेऽपि शुक्लवाससं भोजयेति। क्वचित्तु विशे-

---

१ अत्रैव भाष्ये॥

२ तस्यान्यपदार्थस्य गुणानां वर्त्तिपदार्थरूपाणां विशेषणानां कार्य्यान्वयितया संविज्ञानं यत्र स तद्गुणसंविज्ञानः॥

षणस्यापि क्रियायोगेन शुक्लवाससं पश्येति। कार्य्यं यत्र तद्भाव-भावि तत्र तद्गुणत्वमित्यर्थः फलितः। एवं तद्गुणसंविज्ञाने तद्वि-शिष्टस्येतरान्वयः। अन्यत्र तदुपलक्षितस्येत्यपि भेदः। अयं शब्द-शक्तिस्वभावगम्यः॥ अन्तर्भावः कार्यित्वं कार्य्यसन्निहितत्वं वा। एवं च यत्र संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन सम्बन्ध्यन्यपदार्थस्तत्र तद्गुणः। अन्यत्राऽतद्गुण इत्युत्सर्ग इति गोलार्थः॥ ननु प्रकृते न संयोगो नाऽपि समवाय इत्यत आह

इहापीति। (कै)

एवं च समवायेन सम्बन्धिनोऽन्यपदार्थत्वेन तद्गुणत्वमेवोचितमि-त्यर्थः॥ बहुवचनोपपत्तये आह

उद्भूतावयवभेद इति। (कै)

अवयवसंख्याऽऽरोपेण बहुवचनमिति भावः॥ नन्वेवं समुदाय-स्यैव संज्ञास्यादत आह

तस्य चेति। (कै)

युगपत्प्रयोगाभावात् पृथक् प्रयोगसत्त्वाच्च कार्य्यार्थया संज्ञया तदन्तर्भूतानामेव प्रवर्त्तितव्यमित्यन्वयः। "पृथक् प्रयोगत्वाद्" इति पाठे बहुव्रीहेस्त्वो बोध्यः॥

सिध्यतीति। (कै)

विनिगमनाविरहादिति भावः॥ नन्वेवं सर्वशब्दस्य सम्बन्धवि-शेष्यत्वाभावात् कथं तस्य सर्वनामत्वमत आह

यथेति॥ (कै)

स्वरूपेणोपलक्षणमपि सर्वशब्दः समुदायान्तर्भूततया सम्बन्धविशेष्योऽपि । यथा देवदत्तत्वेन विशेषणमपि देवदत्तो ब्राह्मणत्वेन विशेष्य इति भावः ॥

अन्यपदार्थत्वाद् (भा)

इति भाष्यस्य अन्यः पदार्थो यस्य तत्त्वादित्यर्थः ॥ ननु सर्वनामशब्दो यदि व्युत्पन्नस्तदा संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधवार्त्तिकारम्भानुपपत्तिर्णा चेत् पूर्वोत्तरपदविभागाभावात् "[1]पूर्वपदाद्" इति णत्वाऽप्राप्तिरत आह

राज्ञेति ॥ (कै)

"[2]सन्तम्" अन्वर्थसंज्ञायाम् ॥ "[3]असन्तम्" शुद्धरूढे रथन्तरादौ ॥

आश्रित्येति । (कै)

द्वितीयविषये आरोप्येत्यर्थकम् । सामविशेषे रथकरणकतरणकर्तृत्वमारोप्य साधुत्वान्वाख्यानं यथा तथा सर्वार्थवाचकत्वरूपार्थमारोप्य प्रकृतेऽपीति न वार्त्तिकाऽनुपपत्तिर्नापि णत्वाप्राप्तिरिति भावः । ननु शब्दनित्यताविरोधात् कथमसतो णत्वस्याऽऽपादनमत आह

प्रयोगे चेति ॥ (कै)

ननु संज्ञा चेत् कृत्रिमा तदा [4]शब्दार्थसम्बन्धनित्यताहानिरसंज्ञा चेन्न णत्वप्राप्तिरत आह

---

१ पूर्वपदात्संज्ञायामगः । ८ । ४ । ३ ॥ २ अत्रैव कैयटे ।
३ कैयटे ॥ ४ शब्दार्थनित्यताहानिः । क ॥

सर्वार्थेति । (कै)

शक्तिनियमनं शक्तिसम्बन्धबोधनमेवेत्याहुः ॥ न च

[1]अणोऽसंज्ञायाम् (पा)

इति सूत्रे भाष्ये "यद्येतत्संज्ञायां विधीयते" । तत्र न संज्ञायां अभिधेयायामित्यर्थः किं तर्हि तत् तत्कार्य्यविशिष्टेन चेत् संज्ञा गम्यते इत्यर्थ इति वक्ष्यते ततश्चात्र कथं णत्वप्राप्तिः । न हि कृतणत्वेन संज्ञावगतिरत एव रघुनाथादि शब्दे न णत्वमिति वाच्यम् । आधुनिकविनियोगस्थले शास्त्रानुगतस्यैव विनियोग उचित इत्याशयात् । अत एव महत्या संज्ञायाः करणे एतत्प्रयोजनमिति वक्ष्यमाणं सङ्गच्छते । अनादिविनियुक्तसंज्ञास्थले तु यथा विनियुक्तानामेव साधुत्वमिति रघुनाथादौ णत्वाभावोऽध्वपरिमाणसंज्ञाभूतगव्यूतिशब्दे च न वलोपः संज्ञात्वभङ्गापत्तेरिति दिक् ॥ सौत्रत्वादित्येव कुतो नोक्तमत आह

लोकेति ॥ (कै)

साम्यं दर्शयति

सर्वत्रैवेति ॥ (कै)

निपातनं चेति । (कै)

भावाभावयोरेकत्र विरोधादिति भावः ॥

नत्विति । (कै)

प्रयोगभेदेन च भावाभावविरोधपरिहार इति भावः ॥ भाष्ये

---

१ अ ३ । पा १ । सू ११२ ॥

किमन्येऽपीति । (भा)

अन्ये विषयः किमेवम् एवं जातीया इति वक्ष्यमाणाभिप्रायेण प्रश्नः । आशयानभिज्ञ उत्तरयति ।

भवन्तीति । (भा)

यथा स्थानिवदादेश इत्येतद्विषये स्थानिप्रयुक्तं भवति यथा प्राप्तस्याऽऽदेशप्रयुक्तस्य न निवृत्तिरिति भावः ॥ शङ्कते

इको यणिति । (भा)

अस्य यदि भवन्तीत्यादिः ॥

ततश्च संहितेति । (कै)

स्थानिनो निवृत्तिर्नाम तत्साधुत्वबुद्धेर्निवृत्तिः । सा च संहितायां शाकलाभावे इति भावः ॥

प्रस्तीर्य्यन्ते इति । (कै)

किन्तु तत्प्रसङ्गे शराः प्रस्तीर्य्यन्त इति शेषः । तथा च स्थानषष्ठीनिर्द्देशे उभयत्रापि तात्पर्य्यमिति भावः ॥

विकल्प इति । (कै)

स्थानषष्ठ्यभावेनोभयत्र तात्पर्य्याभावादिति भावः ॥

परदेशस्येति । (कै)

विकरणविधौ धातोः परश्चेत्यधिकारेण धातोः परो विकरणः प्रयोक्तव्य इत्यर्थादिति भावः ॥ ननु धातोः परो विधातव्य इत्यर्थे पूर्वं श्यनि विहिते पश्चात् शबपि स्यात् तिङ्विकरणवत् "[१]सार्वधातुक" इति विषयसप्तमी स्यादत आह

---

१ अ ३ । पा १ । ६७ ॥

धात्विति॥ (कै)

"साहायकम्"। सहायकार्य्यम्॥ [1]ननु श्नमादीनामादेशत्वे स्थानिवद्भावात्पित्त्वे करोतीत्यादौ विकरणस्यानुदात्तत्वं स्याद् न च सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वस्य विकरणान्यविषयत्वेनोप्रत्ययस्य कथमुदात्तत्वं सिद्धान्तेऽपीति वाच्यं सार्वधातुकस्वरापेक्षयैव विकरणस्वरस्य तेन दुर्बलत्वकथनादत आह

श्यनश्च शित्करणमिति। (कै)

न च शित्त्वं नियमार्थं स्यात् शिदेव न पिदिति। शित्त्वस्य नियमार्थत्वकल्पनापेक्षयाऽतिदेशबाधस्यैवौचित्यात्। अतिदेशबाधश्च तवाप्यावश्यक एव। क्वचित्तु नित्करणमिति पाठः। तद्धिप्रत्ययाद्युदात्तत्वबाधेन [2]"ञ्निति" इत्यनेन निदन्तस्याद्युदात्तत्वाय स्थानिवत्त्वात् पित्त्वेनानुदात्तत्वे तु लसार्वधातुकस्यापि अदुपदेशादित्यनुदात्तत्वे धातोरुदात्तत्वं सिद्धमेवेति तद्व्यर्थं सत् तज्ज्ञापकमिति भावः। परन्त्वयं पाठः स्थानिवत् सूत्रस्थकैयटविरुद्धः॥

आदित्यधिकारादेति। (कै)

तुदतीत्यादौ नित्यनुम् व्यावृत्तये पूर्वोक्तसमाधिरेवावश्यकः॥ [3]"शप्श्यनोरि"ति सूत्रस्थं श्यन् ग्रहणमप्युक्तार्थे ज्ञापकमिति बोध्यम्॥ नन्वेवं शपः परः श्नम् स्यादत आह

[4]रुधादिभ्य इति। (पा)

---

१ भाष्ये विहितप्रत्यय इति। शब्रूपप्रत्यय इत्यर्थः। क। ख। ग। ङ॥

२ अ ६। पा १। सू १९७॥ ३ अ ७। पा १। सू ८१॥

४ अ ३। पा १। सू ७८॥

"सार्वधातुक" इति सप्तम्या "इधादिभ्य" इति पञ्चम्याः षष्ठी कल्पनात् तेषामेवान्त्यादचः परः श्नमिति भावः॥ श्नणह इति निर्देशश्च रुधादीनामागमित्वे लिङ्गम्॥ नन्वेवं श्नपः श्रवणं स्यादत आह

यथा चेति। (कै)

श्नप इत्यस्य षष्ठीकल्पनसामर्थ्यादिति भावः॥ भाष्ये

[1]विहितः प्रत्यय इति। (भा)

श्नरूपः प्रत्यय इत्यर्थः॥

एकार्थत्वादिति। (कै)

अज्ञानादेरेकेन द्योतितत्वान्न द्वयोस्समुच्चय इति भावः॥ [2]येन नाप्राप्तिन्यायेनाऽकजादीनां बाधकत्वे परेणोक्ते सिद्धान्ते तेनैव न्यायेन निपातनानामपि बाधकत्वमेवेत्याह

निपातनमपीति॥ (भा)

भाष्ये

एतदिति। (भा)

सततं सन्ततमित्युभयमित्यर्थः॥

श्लोकोऽन्यार्थमवश्यमिति। (कै)

एकदेशानुमतिद्वारा [3]"सातत्य" इति निर्देशेन स एव श्लोको ज्ञाप्यते इत्यर्थः॥

---

१ "भाष्ये विहित प्रत्यय इति" इति प्रतीको नास्त्यत्र क+ग+ ङ पुस्तके। वस्तुतोऽत्रैवोचितः॥

२ येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति। परिभा ५८॥

३ आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये। गण सू-२-१ ३२॥

नत्विति।

निपातनेन सततमिति न [1]साध्यते इत्यर्थः॥ नन्वेवं सन्ततात् ष्यञि सान्तत्यम् इत्यपि स्यादत आह

इति चानभिधानादिति। (कै)

अत एव भगवता "सन्ततमिति न सिध्यति" इत्येवोक्तं न तु सूत्रोच्चारितसजातीयं सान्तत्यमिति न सिध्यतीत्युक्तम्॥

पुराणशब्देनेति। (कै)

[2]"पूराणप्रोक्तेषु" इत्यत्र निपातितेनेत्यर्थः॥

[3]पृषोदरादीति। (कै)

१ "न" इति नास्ति क पुस्तके॥

२ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु। ४। ३। १०५॥

३ पृषोदरादित्वादिति। क। ग। ङ। पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् (६। ३। १०९) पृषोदरादीनीत्युच्यन्ते कानि पृषोदरादीनि। पृषोदरप्रकाराणि। कानि पुनः पृषोदरप्रकाराणि। येषु लोपागमवर्णप्रकाराः श्रूयन्ते न चोच्यन्ते। अथ यथेति किमिदम्। प्रकारवचने थाल (५। ३। २३) अथ किमिदमुपदिष्टानीति। उच्चरितानि। कुत एतत्। दिशिरुच्चारणक्रियः। उच्चार्य्य हि वर्णानाहोपदिष्टा इमे वर्णा इति। कैः पुनरुपदिष्टाः। शिष्टैः। के पुनः शिष्टाः। वैयाकरणाः। कुत एतत्। शास्त्रपूर्विका हि शिष्टिः वैयाकरणाश्च शास्त्रज्ञाः। यदि तर्हि शास्त्रपूर्विका शिष्टिः शिष्टिपूर्वकं च शास्त्रं तदितरेतराश्रयं भवति। इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्प्यन्ते। एवं तर्हि निवासत आचारतश्च। स आचार आर्य्यावर्त्त एव। कः पुनरार्य्यावर्त्तः। प्रागादर्शात्प्रत्यक्कालकवनाद्दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रम्। एतस्मिन्नार्यनिवासे ये ब्राह्मणाः कुम्भाधान्याः अलोलुपा अगृह्यमाणकारणाः किंचिदन्तरेण कस्याश्चिद्विद्यायाः पारगास्तत्र भवन्तः शिष्टाः॥

एवं च तेनैवोभयोरपि साधुत्वं न तु निपातनेनेति भावः ॥

च्विप्रत्ययेति । (कै)

गणपठितेभ्यः संज्ञोपसर्जनानां भेदात् संज्ञाया अप्राप्तौ प्रतिषेधानर्थक्यमिति शङ्काव्युदासाय भाष्ये च्विरूपान्त इति भावः। तत्तत्पदत्वारोपवत् तत्तदर्थे उपसर्जनत्वमप्यारोपितमिति चेरुपपत्तिरिति तात्पर्य्यम् ॥

पदकार्य्येष्विति । (कै)

न च संज्ञा तथेति भावः ॥ इदमेव वार्त्तिकं तस्य न्यायस्य पदकार्य्यविषयत्वे लिङ्गमिति तात्पर्य्यम् । अत एव "अभिव्यक्तपदार्थाये" इति न्यायस्याप्यत्राप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । अत्र न गुणयोगेन लाक्षणिकत्वरूपं गौणमत आह

प्रसिद्धीति । (कै)

तन्मूलं प्रसिद्धत्वादिकमत्रापि तुल्यमित्यर्थः ॥

समासेति । (कै)

अनेन क्रमेणैताः संज्ञा एकसंज्ञाधिकारे कार्य्या इति वक्ष्यति आकडारसूत्रे तदनपेक्ष्यायं संज्ञाप्रतिषेध इत्यर्थः ॥

एकद्रव्योपनिवेशिनीति । (कै)

लौकिकसंज्ञालक्षणम् । एतेन सर्वनामादिसंज्ञास्वनेकविषयास्विदमव्याप्तमिति परास्तम् ॥ नन्वतिसर्वस्य गणे पाठाभावात् संज्ञासूत्रे विशेष्यासन्निधानेन तदन्तविधेरभावाच्च कथमत्र प्राप्तिरत आह

प्रयोजनमिति । (कै)

शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः ॥ एतत्तदन्तविधिफलत्वेन "परमस" इत्यस्योपन्यासः क्वचिद्दृश्यते स चिन्त्यः। "[१]त्यदादीनाम" इत्यादावङ्गविशेषणत्वमूलकतदन्तविधिना सिद्धत्वात् । स्मै भावे तु विहितविशेषणमिति बोध्यम् ॥

यथेति । (कै)

यथा तत् सूत्रं निघातविधायकं वाक्यभेदेन पाठविशेषणं च तथेहापीत्यर्थः ॥ यदि "अविशेषेण" इत्यस्य सर्वकार्य्यार्थमित्यर्थस्तर्हि "नेत्याह विशेषेण च" इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतिरत आह

किं यत् सर्वेषामिति । (कै)

यद्यपि स्मायाद्यपि न सर्वेषां कार्य्यम् उभभवदादावसम्भवात् । तथाप्यन्तर्गणानाश्रयणेन विधीयमानं कार्य्यमिति तदर्थो बोध्यः ॥

न सन्निवेशेति ।

न सामान्यविशेषसन्निवेशापेक्षमित्यर्थः ॥

अविशेषेणेति । (कै)

संज्ञोपसर्जनयोरपीत्यर्थः ॥

न गणेति । (कै)

न गणपठितत्वाकारेणेत्यर्थः ॥ भाष्ये

सर्वादीनाम् । (भा)

तदन्तर्भूतानां त्यदादिप्रभृतीनाम् ॥

---

१ अ ७। पा २। सू १०२॥

आनन्तर्येण । (भा)

आनन्तर्योपलक्षितत्यदादीनामित्यादिरूपेणेत्यर्थः ॥

किं प्रयोजनमिति । (भा)

क्व प्रयोजनमित्यर्थः ॥

असंज्ञायामिति । (भा)

योगविभागो गणसूत्रे नाष्टाध्यायीस्थे तस्य जसि विभाषाविधायकत्वादिति बोध्यम् ॥ "स्वमज्ञाति" इत्यादावपीदमनुवर्त्तत इति न दोषः ॥

सर्वादीनीत्येवं यानीति । (भा)

सर्वादीनि शब्दरूपाणि इत्येवं सर्वविश्वेत्यादिक्रमेण यानि पञ्चविंशदनुक्रान्तानि तानीत्यर्थः ॥

प्रत्याख्यायते इति । (भा)

स्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्थमपि सूत्रं तत्रानुपयुज्यमानं कार्य्यान्तरार्थं परिभाषारूपं ज्ञातव्यमिति भावः ॥

नन्विति । (कै)

अन्यथा समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात् गृह्यमाणादेव प्रातिपदिकात् स्यात् । प्रत्ययग्रहणे च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया प्रत्ययान्तादेव स्यान्न तु तदन्तादिति भावः ॥ अनेन चोत्तरत्र तदन्तविधौ ज्ञापिते उपसर्ज्जने निषेधात् प्रधान एव स फलवानिति प्रधानेनेत्युक्तम् ॥

कौम्भकारेय इति । (कै)

अणन्तत्वेन कारशब्दादेवङीपि कारीशब्दस्यैव स्त्रीप्रत्ययान्ततया तत एव स्त्रीभ्यो ढकि तस्यैव ढक्यङ्गत्वाद्वृद्धिः स्याद् न कुम्भस्येति भावः ॥ तदन्तविधौ तु समुदायात् ङीपि तत एव ढकि समुदायस्याङ्गत्वात् कुम्भशब्दे वृद्धिः सिध्यति ॥ ननु कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात्तदन्तविध्यभावेऽपि कौम्भकारेयः सिद्धोऽत आह

न चेति । (कै)

कृत एव ग्रहणे सा न तु कृदकृद्ग्रहणे इति भावः ॥

नैतदस्तीति । (कै)

न च कदाचित् कारीशब्दादपि स्यात् । कुम्भेनैकार्थीभूतस्य निष्कृष्यापत्येनान्वयाभावात् ॥ नन्वेवं कुम्भकारीत्यत्र ङीबेव न स्यात् । कुम्भेनैकार्थीभूतस्याणन्तस्य केवलस्य स्त्रीत्वेनायोगात् । अत एव सूत्रारम्भेन कदाचिदपि कारशब्दाद् ङीप् । यस्य च विशिष्टस्य स्त्रीत्वेन योगो न तदणन्तमिति चेन्न । [1]अमहत्पूर्व्वग्रहणेन तदन्तग्रहणज्ञापनात् । न चैवं बहुकुरुचरेत्यादावतिप्रसङ्गवारणायायं निषेधोऽपि सार्थक इति वाच्यम् । [2]"टिड्ढाणञ्" इत्यादौ उपात्तस्य टिदादेरेव स्त्रीत्वेन विशेषणेनादोषात् । पूर्व-

---

१ शूद्राचामहत्पूर्वा । वा । इत्यत्रामहत्पूर्वग्रहणेन । अजाद्यतष्टाप् । ४ । १ । ४ । एतत् सूत्रस्य वार्त्तिकम् ॥

२ अ ४ । पा १ । सू १५ ॥

चोपात्तं तदन्तं च स्त्रीत्वेन विशेष्यते उत्तरत्र चोपात्तमेवेत्यत्र व्याख्यानमेव शरणमिति वदन्ति ॥

परे तु "प्रत्याख्यायते" इत्यस्य वार्त्तिककृतेति शेषः । अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधादिति हि तत्र वार्त्तिकं तद्रीत्यास्य तेन सिद्धिरित्याशयः । अनुपसर्जनादिति किमर्थं बहुकुरुचरा तदन्तविधिना प्राप्नोति । अत उत्तरं पठति । अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकमिति तत्र भाष्यकृदवतारणेनान्त्यभाष्येण च तस्य वार्त्तिककृत्सिद्धान्तत्वप्रतीतेः । यत्तु तदुत्तरं वचनद्वयं ज्ञापकन्तु पूर्वत्र तदन्तताप्रतिषेधस्यातिधीवरी । पूर्वसूत्रनिर्द्देशो वाऽऽपिशलाब्राह्मणीति तत्त्वाचार्य्यदेशीयस्य । तत्राद्यस्य पूर्वत्र तदन्तता प्रतिषेधेऽपि उत्तरत्र तदन्तविध्यभावेन बहुकुरुचरादावप्राप्त्याऽस्य सार्थक्यानुपपादनात्तदुक्तित्वम् । अन्त्यं तु स्त्रियामित्यस्याखिशेषणत्वात् स्त्रियां योऽखिहित इत्यादिना भाष्य एव दूषितम् । तेनाद्यस्यैव वार्त्तिककृत्सिद्धान्तत्वं बोधितम् । इदं तर्हि प्रयोजनम् । प्रधानेन तदन्तविध्यर्थमिति तु तत्र भाष्यकृता स्वयं सूत्रप्रयोजनमुक्तमिति न विरोधः । अयं हि तत्र भाष्याशयः । अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेऽपि कदाचित् कारीशब्दादपि स्यादिति पक्षे कुम्भकारेय इत्यस्यापत्तिः । यदुक्तं कुम्भेनेत्यादि तन्नुक्तम् । निष्कृष्यापत्येनैकार्थीभावाभावेऽपि समुदायेनैकार्थीभावेऽवयवेनापि तस्यैव सत्त्वात् सामर्थ्याचतेः । विशिष्टसम्बन्ध्यपत्ये विशेष्यसम्बन्धस्याव्याहतेश्च । अनभिधानेन प्रत्याख्यानं तु न चमत्कारकारि । अत एव परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थे तदेकदेशगार्ग्यशब्दात्

प्रत्यये परमगार्ग्यायण इति "[1]येनविधिरि"ति सूत्रे भाष्ये उदाहृतमिति तत्रैव निरूपयिष्यामः। न च तदन्तविधावपि व्यपदेशिवद्भावेन केवलादपि ङीब् दुर्वारः। अनुपसर्जनादित्येतत् सामर्थ्येन व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेः। मुख्यव्यपदेशिनोऽभावे एव तदतिदेशप्रवृत्तेश्च। न च स्त्रीप्रत्ययेषु तदादिनियमाभावेन कारीशब्दस्यापि स्त्रीप्रत्ययान्तत्वानपायात्तस्मादपि कदाचिद् ढक् स्यादेवेति वाच्यम्। यतः प्रत्ययग्रहण इति नियमेनाधिकस्यैव व्यावृत्तिर्न न्यूनस्य। अस्यापत्यमिः। एरपत्यमित्यर्थे "[2]यञिञोश्च' इति फकोऽनापत्तेः। एवं च तन्निषेधेनानेन तस्यैव संग्रहो नत्वतद्भावत्त्यस्य न्यूनस्य। अयमधिकारोऽप्यत्रार्थे ज्ञापक इत्याहुः॥

एकपदत्वे उद्देश्यविधेयभावानुपपत्तेराह

सुपाम् इति॥ (पा)

अ अ अदिति (भा)

अत्र अ इति लुप्तपंचम्यन्तन्तदाह

अकारादिति॥ (कै)

"अकारान्तादिति" भाष्ये अन्तग्रहणं तु फलितार्थपरं यथाकथञ्चिद् न त्वत्र तदन्तविधिरिति भ्रमितव्यम्। विशेष्यासन्निधानात्। प्रायेण भाष्येऽपि "अकाराद् अकारात् कारौ" इत्येव पाठः॥ शेषेलोपस्यान्त्यलोपत्वपक्षे विधानोत्तरमकारात् परत्वसम्भवादाह

विधीयत इति॥ (कै)

---

१ अ १। पा १। सू ७२॥ २ अ ४। पा १। सू १०१॥

तदुक्तं भाष्ये

शिष्यमाणाविति ॥ (भा)

अपरिहृतमेवेति । (कै)

एवं चैतदपरितोषाद्भाष्ये पक्षान्तरमिति भाव इति केचित् ॥ परे तु इदं समाधानं सर्वाद्यानन्तर्य्यकार्य्यार्थमप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यस्यैवार्थस्य उतरादिविषये तस्य प्रधानेऽपि तदन्तेऽप्रवृत्तिरिति विशेषं बोधयँस्तद्द्वारकयुक्त्यैवोपसर्जनेऽपि व्यावृत्तिरित्येवं रीत्या तत् फलकत्वाभावमुपसर्जनप्रतिषेधस्य बोधयितुमेकदेशीपक्षान्तरमाह

अथवेति । (भा)

अन्त्यं समाधानं इयं तु साधारणमित्याहुः ॥ "स्वार्थद्वारेण" इत्यादेर्विवरणं "तदर्थगतेत्यादि" ॥

गृह्यमाणविभक्तेरिति (भा)

सम्बन्धसामान्ये षष्ठी तेन विभक्तौ विधीयमानत्यदाद्यत्वस्यापि संग्रह इति भावः ॥ "[1]षड्भ्य" इति षष्ठ्यर्थे पञ्चमीति मन्वानः शङ्कते

यद्येवमिति ।

"कनः" । [2]"सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घ" इत्यनेन विहितस्य ॥

कणीति । (कै)

कनि कृते कन्नन्त एव सङ्ख्यावाची न प्रकृतिः स च न नान्त इति षट्त्वाभावात् ततः परस्य जसो न लुगित्यर्थः ॥ "षड्भ्य" इति

---

१ अ ७ । पा १ । सू २२ ॥

२ सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु । ५ । १ । ५८ ॥

पञ्चम्येव षड्भ्यः परयोः प्रत्यासत्त्या षडर्थगतसङ्ख्याभिधायिनोर्लुगित्यर्थ इति भावः॥ "युष्मद्" इत्यादिशिष्यतीत्यन्तग्रन्थोऽत्र पुनरुक्तः। अनुपदमग्रे वक्ष्यमाणत्वात्॥ परे तु "गृह्यमाणविभक्तेरि"त्यस्य गृह्यमाणाद्विहितविभक्तेरित्येवार्थः। अदड्विषयमेतत्। कतरान्तस्यानभिधानमभिप्रेत्य तत्रादडभाव एवेष्ट इत्यभिप्रेत्य वा। तुल्यन्यायात् "षड्भ्य" इत्यत्रापि विहितविशेषणमेवेति तत्राति प्रसङ्गं शङ्कते। "[1]यद्येवमिति"। परमपञ्चेत्यादेर्लोके गणनायां व्यवहाराभावेन षट्त्वाभाव इति लुगप्राप्तिरिति प्रश्नः। सङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन विशिष्टस्यापि षट्त्वमस्त्येव गणनायाम्प्रसिद्धानामेव[2] सङ्ख्यावाचिनां ग्रहणमित्यत्र न मानमित्युत्तरम्। पञ्चम्यन्तस्य त्वदुक्तसम्बन्धेन विभक्त्यन्वयो दुरुपपादः। आवृत्तौ मानाभावश्च। [3]"षट् प्रधान" इत्यस्य त्वदभिमतषडर्थप्रधानोऽतः समुदायोऽपि [4]षट्संज्ञक इत्यर्थः॥ षष्ठ्यन्तत्वेऽपि विहितत्वसम्बन्धेनान्वयः[5] इत्याशयेनाशङ्कते

इह तर्हीति॥ (भा)

वैषम्यमुपपादयन् स्वाशयमाह। "इह तावद्" इत्यादिनेति भाष्यार्थमाहुः॥

शकटेति। (कै)

स च न स्वाङ्गमिति भावः॥

---

१ अत्रैव कैयटे॥ २ प्रसिद्धानामेवेह। क॥
३ षट्प्रधान एष समासः। भा॥
४ समुदायोऽपि षट् संज्ञ इत्यर्थः। क। इ॥
५ इत्याशयेन शङ्कते। क। इ॥

अङ्गार्थेति । (कै)

प्रकृतशब्देनाङ्गम्॥ एतच्चापीति वक्तव्ये तच्छब्दनिर्देशाद्व्यवहित-परामर्शोऽपि नाऽव्यवहितस्य चेत्याह

गृह्यमाणेत्यादि ॥ (कै)

अर्थद्वारकमिति । (कै)

डतरादिभ्यो विहितो योऽर्थस्तत्प्रतिपादकस्तमोरित्यर्थः। तदर्थ-कप्रत्ययविधानेऽर्थस्यापि विधानमस्तीत्यभिमानः॥ "[१]डतरादिभ्य" इत्यस्य षष्ठ्यर्थत्वे तु भिन्नविभक्तित्वादिति भाष्यविरोधः॥ परे तु विधानस्य सर्वथानाश्रयणेनार्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यमिति स्वग्र-न्थविरोधस्तस्माद् विहितविशेषणमिति यथाश्रुतमेव भाष्यम् परम-कतरद् इत्यत्रादड्डादेशे न भाष्यान्तरं मानमस्ति। प्रकृतभाष्यं तु विपरीतन्तद्भावबोधकमेवेति प्रामाणिकाः॥ त्यदादिप्रकृतिक-विभक्तावित्यर्थं मत्वा शङ्कते

यद्येवमिति ॥ (भा)

उक्ताशयेनाह

त्यदादिप्रधान इति । (भा)

[२]"अङ्गस्य" इति सूत्रे "[३]अतो भिस ऐस्" इत्यादौ "[४]विविभ-

---

१ अदड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः। ७। १। २५॥

२ अ ६। पा ४। सू १॥ ३ अ ७। पा १। सू ९॥

४ अनुच्यमाने ह्यतो भिस ऐसभवतीत्यत इति पञ्चम्यङ्गस्येति स्यान षष्ठी तत्राशक्यं * विविभक्तित्वादत इति पञ्चम्याङ्गं विशेषयितुम्। भा–६। ४। १॥

---

* विभक्तित्वात्। इति पाठोप्यस्ति॥

त्वाद्" असम्बन्धनाशङ्काङ्गनिमित्तं यो भिस् इति सम्बन्धं वक्ष्यति । तेन न्यायेनात्रापि सम्बन्धसम्भवादियमेकदेशयुक्तिस्तस्माल्लक्ष्यानुसारात् "षड्भ्यो" "डतरादिभ्य" इति सूत्रद्वये विहितविशेषणं भाष्यसम्मतं तस्यार्थस्य लक्ष्याविरोधेन भाष्यकृता दूषणाकरणादित्याहुः ॥ भाष्ये अकारविषयेऽपि समाधानं वक्तुमाह

इहेति ॥ (भा)

इहतावदिति । (भा)

लक्ष्यानुसारश्च तत्र तत्र तथा तथा व्याख्याने बीजम् । "अङ्गस्य" "विभक्तौ" इत्यादेश्चाङ्गार्थगतार्थप्रतिपादकविभक्तावित्याद्यर्थः। षष्ठ्यन्तत्वेन तथान्वयस्य सूपपादत्वादिति भावः ॥

नञ् समासेऽपीति । (कै)

[1]उत्तरपदार्थप्रधानत्वादिति भावः ॥ "अतिकतरद्" इत्युक्तरीत्या चिन्त्यमेव । अत्रापि पक्षे अतिसर्वायेत्यादौ दोष एव

---

१ वैयाकरणमते नञ्समासस्योत्तरपदार्थप्राधान्यमेव। नञ्सूत्रे भाष्यकारेण तथैव सिद्धान्तितत्वात्। तथाहि। आरोपितत्वं नञर्थः। तथाच मायामनुष्यमायामृगव्याजनिशाकरकपटब्राह्मणादिशब्देभ्य इव आरोपितो मिथ्याभूतोऽयं ब्राह्मण इत्येवं शाब्दबोधपर्य्यवसाने ब्राह्मणभिन्न इत्यादिकमार्थिकार्थविवरणं न तु शाब्दोऽयमर्थः। अत एव एतत्तदोरिति सूत्रेऽनञ् समास इति सार्थकम्॥ नञ् (२। २। ६) इति सूत्रे अब्राह्मणपरव्याख्यानावसरे ब्राह्मणलक्षणमाह

तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणकारकम्।
तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जाति ब्राह्मण एव सः॥

परमसर्वत इत्यादिसिद्धये तदन्तस्यापि सर्वनामत्वावश्यकत्वेन सर्वनाम्नो विहितस्य ङेः स्मै इत्यर्थेऽपि स्मैभावस्य दुर्वारत्वात् । अतोऽप्येकदेशयुक्तिरिदं पचद्वयमतः सर्वसाधारणं समाधिमाह भाष्ये

अथ वा नेदमिति । (भा)

"[१]द्वन्द्वे च" इत्यादिभिश्च सर्वादित्वस्यैव निषेधस्तत् प्रयुक्तकार्य्याभावे पर्य्यवस्यति । एवं विकल्पोऽपीत्यभिमानः॥ ननु सर्वार्थवाचकत्वं न पूर्वादिशब्दानामित्यसङ्गतमेतदत आह

स्वविषयेति । (कै)

लोकनिरूढ़प्रवृत्तिनिमित्तेन या अभिधेया व्यक्तयस्ताः स्वविषयः॥ ननु सर्वादिगणपठितानां शब्दानां सर्वेषां सर्वार्थकत्वेन पर्य्यायत्वाद्वृथायं व्याख्यानक्लेशोऽत आह

न त्विति॥ (कै)

नन्वेवं घटादिशब्दानामपि स्वविषयापेक्षसर्वनामत्वाद् घटायेत्यादौ स्मैभावाद्यापत्तिरिति चेन्न । तद्विधायकेषु सर्वनामग्रहणसामर्थ्येन सकृद्गृहीतशक्त्यैव स्वप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयविरुद्धानेकजातीयार्थबोधकानामेव सर्वनामपदेन ग्रहणात् । एतदेव ध्वनयितुं "सर्वेषां नामानीति" बहुवचनान्तपूर्वपदको विग्रहो दर्शितो भाष्ये॥ [२]भाष्ये

संज्ञोपसर्जने चेति । (भा)

संज्ञा त्वेकद्रव्यनिष्ठत्वान्न सर्वेषां नाम उपसर्जनमपि पदान्तरार्थ-

---

१ अ १ । पा १ । सू ३१ ॥ २ "भाष्ये" इति नास्ति क पुस्तके ॥

संसृष्टार्थवृत्तित्वान्न प्राधान्येन सर्वेषामुपस्थापकं नाम पदस्यार्थत्वेन तथैव लाभादित्यर्थः ॥ [1]उपसर्जनांशे "विशेषे" इत्यस्य विशेषणे इत्यर्थः ॥ भाष्ये "एतेषां चापीति" दूषणान्तरम् ॥ "एतेषां चापि" । घटादिशब्दानामपि ॥ "एकैकस्य" । तस्य तस्यापि ॥ "स स विषयः" । सर्वाद्यर्थो विषयः ॥ "तस्मिँस्तस्मिन् विषये" । सर्वाद्यर्थरूपे विषये ॥ "यो यः शब्दः" । घटादिशब्दो वर्त्तते ॥ "तस्य तस्य" । घटादिशब्दस्य सर्वाद्यर्थे वर्त्तमानस्येत्यक्षरार्थः ॥ तद्व्याचष्टे ।

ततश्चेति ।

पदैः पदार्थानभिधायाऽऽकाङ्क्षादिमूलकशक्तिवशात् संसृष्टवाक्यार्थप्रतीतिर्जन्यते इत्यभिहितान्वयवादे शङ्कते

नन्विति । (कै)

गुणद्रव्यादिसमुदायात्मके वस्तुनि प्रतिनियता ये भागाः प्रवृत्तिनिमित्ताख्यास्तदभिनिवेशित्वात्तद्वाचकत्वाच्छब्दानामित्यर्थः ॥ योग्येतरान्विते पदानां शक्तेः स्वार्थवत्पदान्तरार्थोऽपि स्ववाच्य इत्यन्विताभिधानमाश्रित्य परिहरति

तच्चेति ॥ (कै)

"अवग्रहः" । क्रोडीकारः ॥ "न प्रतिपद्यते" । निश्चिततयेति शेषः ॥

रूपसादृश्यादिति । (कै)

ओदनव्यतिरिक्तार्थान्वययोग्यसर्वशब्दरूपस्य तुल्यत्वादित्यर्थः ॥

---

१ उपसर्जनांशे इत्यारभ्य "इत्यर्थः" इत्यन्तं नास्ति क पुस्तके ॥

"तत्प्रतिपत्त्यर्थम्" । निर्द्धारितविशेषप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ [1]अपरे तु पदे पदैकदेशप्रयोगवत् यदा सर्वस्मिन्नोदने इति वाक्ये प्रयोक्तव्ये ओदने इति वाक्यैकदेशः प्रयुज्यते प्रकरणाच्च तत एव पदात्तादृशवाक्यार्थबोधस्तत्र दोष इति भाष्याशयः ॥ यथा च पदशक्तिग्रहकाले पदैकदेशस्यापि तत्र शक्तिग्रह इति पस्पशायां कैयटेनोक्तम् ॥ तथा वैयाकरणमते विशेषणविशेष्यभावे वाक्यस्य शक्त्यङ्गीकारेण तत्र तत्तत्पदार्थालिङ्गिते समुदितस्य शक्तिग्रहकालेऽवयवभूतैकैकपदस्यापि तत्र शक्तिग्रहेणैकैकपदादपि तादृशविशिष्टार्थबोध इति "[2]इग्यणः" इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । आकाङ्क्षावादान्ते च मञ्जूषायां निरूपितमित्याहुः ॥

अतिप्रसङ्ग उद्भावित इति । (कै)

न च "[3]सर्वनाम्नः स्मै" इत्यादौ "सर्वादेः स्मै" इत्याद्येव सूत्राणि सन्त्विति न कस्मादिषु दोषः । अपाणिनीयत्वापत्तेः । भाष्ये "एवं तर्ह्युभयमिति" ॥

सहेति । (कै)

एकैकस्योद्देश्यत्वविधेयत्वसत्त्वात्साहित्यविवक्षाऽभाव इत्यर्थः ॥ अर्थद्वयबोधेच्छया एकस्य सकृदुच्चारणमिहतन्त्रम् ॥ अत्रोच्चारणं तन्त्रेण बोध्यबोधस्तु पुनरनुसन्धानेनेत्याशयेनाह

आवृत्तिर्वेति । (कै)

आवृत्तिश्चेत्यर्थः ॥

---

१ परे तु । क ॥ २ अ १ । पा १ । सू ४५ ॥
३ अ ७ । पा १ । सू १४ ॥

प्रत्याख्यातमिति । (कै)

लौकिकप्रयोगाकुशलेन निराकृतमित्यर्थः ॥

प्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्तेति । (कै)

तच्च सर्वशब्दस्य यावत्त्वम् । इदमुपलक्षणम् । अनेकार्थसाधारणशक्तिग्रहसहकारेण स्वविषयाणां सर्वेषामर्थानां प्राधान्येन बोधकत्वं सर्वनामत्वमित्यस्यार्थस्य ॥

स्वरूपमात्रोपकारीति । (कै)

स्वरूपमात्रप्रवृत्तिनिमित्तक इत्यर्थः ॥

अतिक्रान्तार्थविशेषणतामिति । (कै)

एवं च प्राधान्येन न सर्वार्थोपस्थापकत्वमिति भावः । जहत्स्वार्थत्वे तु सर्वोपस्थापकत्वमेव नेति बोध्यम् ॥ भाष्ये

अथ वा महतीति । (भा)

अयं भावः । अनेकार्थसाधारणशक्तिग्रहसहकारतः प्राधान्येन स्वविषयसर्वार्थोपस्थितिजनकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवत्त्वेन बोधकमहासंज्ञया तादृशसर्वादीनामेव गणेऽनुकरणम् । तत्र संज्ञायास्तत्त्वाभावः स्पष्ट एव । उपसर्जनस्यापि न प्राधान्येन तदुपस्थापकत्वम् । नामपदस्वारस्येन तथैव लाभात् । उपसर्जनं हि इतरविशेषणतयैव स्वार्थोपस्थापकम् । सर्वादीनि तदन्तानि च सर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवन्तीत्यर्थः सूत्रस्य । तदन्ते च तत्प्रधानसमासे अवयवीयतादृशशक्तिसहकारेण स्वविषयसर्वबोधकत्वं विशेष्यतयाऽस्त्येवेति दिक् ॥

ततोऽपि लघीयो नामेति। (कै)

संज्ञेत्यर्थः। तन्नाम संज्ञा यतोऽन्यल्लघुतरं नास्तीत्यन्वयो भाष्ये। यद्वा "संज्ञा च नाम" इति पर्य्यायप्रदर्शनम्। तच्च यतो नान्यल्लघीयस्तत्। एवं च संज्ञायां सर्वतः शब्दव्यवहाराल्लघीयस्त्वं सिद्धम्॥ "लघ्वर्थम्" इत्यस्य लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः॥ नन्वर्थसंज्ञात्वं नाम योगरूढ़त्वं तच्च योगार्थस्य रूढ्यर्थेणैवान्वयनियमात् पृथग् उद्देश्येनानन्वयात् कथं सर्वार्थवाचकानामेव संज्ञेत्यत आह

अनुमीयत इति॥ (कै)

नूनमेतानीति। (कै)

गणपठितानीत्यर्थः॥ भाष्ये

अथोभस्येति। (भा)

उभयत इत्यादेरुभयशब्दपाठेनैव सिद्धेरिति भावः॥

[1]**द्विवचनविषयत्वात्** (भा)

इति भाष्यस्य द्विवचनसत्त्वे एवोभशब्दः साधुरित्यर्थः। द्विवचनासत्ता च वृत्तिविषय एवेत्याशयेन कैयटेन "वृत्तिविषये" इत्युक्तम्॥

क इदानीमिति। (भा)

अस्योभशब्दस्यार्थप्रतिपादकः कः शब्दोऽन्यत्र तसिलादिविषये

---

१ "द्विवचनविषयत्वादिति भाष्यस्य" इत्यारभ्य "द्विवचनाभावे भवतीत्यर्थः" इत्यन्तं नास्ति क + ग + इ पुस्तके॥

द्विवचनाभावे भवतीत्यर्थः॥ ननु टावन्ते [1] "सर्वनाम्नः स्याड्" इत्याद्यन्यसर्वनामकार्य्यसम्भवोऽस्त्येवेत्यत आह

टाब् विषयत्वमपीति । (कै)

"अन्याऽभाव" इत्यत्र [2]हेतुत्वेनोपपादानादिति भावः । एवं [3]चोभशब्दः केवलद्विवचनविषयष्टाप्सहितद्विवचनविषयो वेत्यर्थः इति टाब्ग्रहणमनुवादमात्रं नापूर्वमिति तात्पर्य्यम् ॥ द्विवचन टाब् विषयत्वे उपपत्तिमाह

तत्रेति । (कै)

"[4]द्वित्रिभ्यामि"ति सूत्रस्थवेत्यस्यास्वरितत्वादेवाऽननुवृत्तौ तयप् स्थानिकत्वेनाऽयचस्तद्विकल्पेनैव वाक्यसिद्धौ फलाभावेन महाविभाषाया अप्यसम्बन्धसिद्धौ प्रत्ययान्तरत्वपक्षे तन्निवृत्तौ दोषाच्च नित्यग्रहणं योगविभागेन स्वार्थिकाऽनादेशभूतायच् प्रत्ययान्तरविधायकमिति भावः । अत्र च नित्यशब्दस्य वाच्यार्थविरोधाद्विकल्पाऽननुवृत्तिः । अयमप्याद्युदात्त एव । प्रत्ययसम्बन्धोदात्तग्रहणानुवृत्तेः ॥

वृत्तिविषये इति । (कै)

अत एव [5]"उभौ साभ्यासस्य" इति निर्देशः सङ्गच्छते । इदं च सूत्रं योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वाद् उभाविति निर्देशाच्च "उभयो-

---

१ अ ७ । पा ३ । सू ११४ ॥ २ हेतुत्वेनोपादानात् । क । ग । ङ ॥

३ एवं चोभयशब्दः । क । ङ । ग ॥

४ द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा । ५ । २ । ४३ ॥

५ अ ८ । पा ४ । सू २१ ॥

ऽन्यत्रे”ति वार्त्तिकाच्च द्विवचनाश्रवणं यत्र तत्रैव प्रवर्त्तते नान्यत्र तेन नाति प्रसङ्गः ॥[१]

उभयोऽन्यत्रेति । (भा)

[२]द्विवचनविषयत्वाऽभावसम्भावनायामिति भावः । लुग्विषये लुकाविषयस्यैवापहारान्न दोषः । सम्भावनानिवेशाच्चो[३]भशब्दस्य पाठाभावेऽप्युभयत इत्यादिसिद्धिः । अन्यथा उभशात्तसिलादेः कर्त्तुमशक्यतया द्विवचनस्य लुगभावे तद्विषयस्यैव सत्त्वेनायजनापत्त्यावुभयत इत्याद्यसिद्धिः । मम तु यद्यत्र[४] तसिलादिः स्यात् तर्हि लुगपि स्यादिति सम्भावनया विषयाभाव सम्भावनाऽस्त्येवेति न दोषः । इदमेव ध्वनयितुं विषयपदमुपात्तम् । [५]“उभयोऽन्यत्रे”ति वार्त्तिके उभयशब्देन स्वार्थिकाऽयजन्तस्यावयवार्थकायजन्तस्य च ग्रहणमिति भावः ॥

रूपे इति । (के)

नन्वकचि उभशब्देन तद्विशिष्टस्य ग्रहणादु[६]भकाववयवौ यस्येत्यर्थे उभकयो मणिरिति प्रयोगः सिद्ध्यति के तु नेति फले विशेषः स्पष्टः । एवमज्ञातोभयोर्घट इत्यर्थेऽकचि[७] उभकयघट इति

---

१ “द्विवचनविषयत्वादिति भाष्यस्य” इत्यारभ्य “द्विवचनाभावे भवतीत्यर्थः” इत्यन्तमत्राप्ति । क । ग । ङ पुस्तके ॥

२ द्विवचनत्वाभावसम्भावनायामिति भावः । क ॥

३ चोभस्य पाठाभावे । क । चोभयस्य पाठाभावे । ङ ॥

४ तसिलादि स्यात् । क । ग । ङ ॥ ५ उभयो इति । क । ग । ङ ॥

६ उभयकाववयवौ । क । ग ॥

७ उभयघट इति रूपम् । क । उभकघट इति रूपम् । ग । ङ ॥

रूपम् । के अयचि उभयकघट इति स्यादितिरूपे विशेषः स्पष्ट एवेति चेन्न । भाष्यप्रामाण्येनाऽनभिधानात् । अत एव हरिणा "उभयोऽन्यत्रेति वार्त्तिकमूलभूतम् [1]उभयशब्दस्य द्विवचनं टाप् च लोपश्च यस्येति व्याकरणान्तरसूत्रमुदाहृतम् । तन्मते ह्येषां प्रयोगाणामभावः स्पष्ट एवेति बोध्यम्" ॥

स्वरे चेति । (कै)

चित्स्वरप्रत्ययस्वराभ्यामुभयत्रापि अन्तोदात्तत्वस्यैव सिद्धिरिति भावः ॥ [2]"उभकाभ्याम्" इत्यादिः "वचनाद्" इत्यन्तोग्रन्थः प्रक्षिप्तः । पुनरग्रे दर्शनात् ॥

श्रूयमाण इति । (कै)

विषयशब्दलभ्योऽयमर्थः । श्रूयमाणत्वं च [3]साक्षाद् भावरूपादेशद्वारा वेत्यन्यत् ॥

[4]व्यवधानादिति । (कै)

द्विवचनविषयत्वस्याव्यवहितस्यैव निवेशादित्यर्थः ॥ [5]उभघटावित्यादौ व्यवहितद्विवचनपरस्य साधुत्ववारणाय

क विषये इति । (कै)

---

१ उभयस्य द्विवचनं टाप् लोपश्च । क । उभयस्य । ग । इ ॥

२ अत्रैव कैयटेऽस्ति ॥

३ साक्षाद् भावरूपादौ । इ । "आदेशद्वारावेत्यन्यत्" इति नास्ति इ पुस्तके ॥

४ "व्यवधानादिति" इत्यारभ्य "उभघटावित्यादौ" इत्यन्तं नास्ति इ पुस्तके ॥

५ उभयघटौ । क । ग ॥

एवं चैतद्वचनाकरणलाघवार्थमुभशब्दपाठ इति भावः ॥ भाष्ये

एवमाप्यपीति । (भा)

टापा व्यवधानादिति भावः ॥

अन्तरेणापीति । (भा)

दीर्घे तद्विशिष्टस्यान्तवद्भावेनोभशब्दत्वमिति भावः ॥ आवन्तादेकवचनाद्यापत्तिस्तु नेत्याह

स्वार्थिकत्वादिति । (कै)

एवं च तत एकवचनादौ द्विवचनविषयत्वं कथमिति न वक्तव्यमिति भावः ॥ "किं वक्तव्यमेतद्" इत्यादिः "अन्तादिवद्भावेन" इत्यन्तोऽपाठः । "अवचनादपि" इत्यस्य वक्तव्यत्वाभावेन "किं वक्तव्यम्" इति प्रश्नासङ्गतेः । तथा भ्रममूलको वा प्रश्न इति बोध्यम् ॥

द्व्यर्थेति । (कै)

कृत्रिमाऽकृत्रिमन्यायस्य तु नेह प्रवृत्तिस्त[1]स्येह शास्त्रेऽनाश्रयणस्य संख्यासंज्ञासूत्रे [2]भाष्ये उक्तेः । अस्य लोकसिद्धव्यवस्थाबोधकत्वेन तत्र न्यायाप्रवृत्तेश्चेति भावः ॥ ननूभकावितिवद् उभत इत्याद्यपि प्रसज्येतेत्यत आह

उभयत इत्यादि । (कै)

तयोरव्ययत्वेन विभक्त्यन्तीयस्वार्थिकत्वेन चाधिकरणापादानशक्तिविशेष्यकबोधजनकत्वात् । द्विवचनत्वं च संख्याप्रकारकसंख्येयवि-

---

१ तस्या इह । क । ग । इ ॥ २ भाष्योक्तेः । क ॥

शेष्यकबोधजनकत्वम् ॥ "[1]अभेदविषयः" । वृत्तिविषयः ॥ उक्तमर्थं प्रश्नपूर्वं व्युत्पादयति । भाष्ये

कथं स्वार्थिका इति । (भा)

यतः स्वार्थिकाः प्रकृतितोऽविशिष्टा अन्यार्थविशेष्यकबोधजनका अतः प्रकृतिर्गृह्यतेऽनेनेति प्रकृतिग्रहणं तेन प्रकृतिभूतोभशब्दग्राहकेण द्विवचनशब्देन तत्प्रकृतिकानां स्वार्थिकानां कादीनामपि ग्रहणमित्यर्थः । तेनोभयत इत्यादेर्व्यावृत्तिः । "प्रकृतिग्रहणे"-त्यनेन कृत्रिमाऽकृत्रिमन्यायाप्रवृत्तिर्ध्वनिता । द्विवचनं च टाप्साहचर्य्यात्प्रत्यय एव गृह्यते । एतदर्थमेव टाब्ग्रहणं तेनो[2]भयोरुभावित्यत्र समासे भवत्येवायजित्याहुः ॥

एवं प्रत्याख्यात इति । (कै)

किं चाकज्मात्रार्थत्वे उभाव्ययसर्वनाम्नामकजित्येव पाठेन सिद्धे संज्ञाप्रयोजके गणे पाठो व्यर्थः । साहचर्य्याच्च संज्ञादिव्यावृत्तिरिति बोध्यम् ॥

इदं त्विति । (कै)

भाष्ये "आदि" पदसंग्राह्यमित्यर्थः ॥

भावतायनिरिति । (कै)

सति पाठे "[3]त्यदादीनि च" इति वृद्धत्वे "[4]उदीचां वृद्धाद्" इति फिञ् ॥

---

१ उभयत उभयत्रेति त्रतसोरव्ययत्वाद्द्वित्वाऽभिधानसामर्थ्यं नास्तीत्यभेदविषय उभयशब्द एव प्रयुज्यते नतूभशब्दः ॥

२ तेनोभयोरुभावुभयोभावित्यत्र । क । ग ॥

३ अ १ । पा १ । सू ७४ ॥ ४ अ ४ । पा १ । सू १५७ ॥

[1]भवद्र्यङिति। (कै)

"[2]विष्वग्देवयोश्च टेः" इति चेन सर्वनाम्नोऽनुकर्षणादद्र्यादेशः॥

भवन्मय इति। (कै)

"[3]नित्यं वृद्धेति" मयट्॥ "भवन्मित्रे" बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरिति पूर्वनिपातः॥

[4]भवतष्ठगिति। (पा)

अत्रन्तनिवृत्तये वृद्धग्रहणं तच्चाऽनुवर्त्तते इत्यर्थः॥

गुणवचनेति। (कै)

एकसंज्ञाधिकारे सकलप्रातिपदिकविषयगुणवचनसंज्ञाऽतः परा सर्वनामसंज्ञेति भावः॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ॥१॥१॥२८॥

एकस्मिन्निति। (कै)

सर्वत्र परत्वात् प्रतिषेधे विकल्पवैयर्थ्यं सर्वत्र वा विकल्पे भावाभावयोस्तेनैव सिद्धत्वात् प्रतिषेधानर्थक्यमिति तयोरेकविषयत्वासम्भव इति भावः॥ भाष्ये

दिगुपदिष्टे इति। (भा)

---

१ भवद्यूङ् इति। क। इ। ग॥ २ अ ६। पा ३। सू ९२॥
३ अ ४। पा ३। सू १४४॥ ४ अ ४। पा २। सू ११५॥

दिक् शब्दोच्चारणेन विहित इत्यर्थः। बहुव्रीहाविति शेषः॥ व्याप्यधर्मातिदेशे व्यापकधर्मस्याप्यतिदेशात्समासोऽप्ययमत आह

मुख्य इति॥ (कै)

दक्षिणदक्षिणस्यै इति। (भा)

"[1]आबाधे चे"ति द्विर्वचन बहुव्रीहिवद्भावौ॥

नावयवानामिति। (कै)

"[2]न बहुव्रीहौ" इति वद् द्वन्द्वे चिकीर्षिते नेत्यर्थो न। यद्यपि द्वन्द्वेऽपि उद्भूतावयवभेदसमुदायस्य प्राधान्येन तं प्रति बहुव्रीहेरिव द्वन्द्वस्य गुणत्वेन तदप्राप्तेरयमेवोचितस्तथापि त्यदादीनां द्वन्द्वाभावेनाद्न्ते काकचोरविशेषेण फलाभावात्। अन्यपर्य्यायत्वच्छब्दस्य सर्वनामत्वे न मानम्। बहुसम्मतत्वात्। गणे तत् पाठस्य "[3]विभाषा जसि" इत्यस्याऽसङ्गतेश्चेति भावः। एवं चेदं सूत्रमुपसर्जनप्रतिषेधानुवादकमेव सूत्रकृता तदनुभ्युपगमाद्वा कृतं तत्। अत एव कुक्कुटमयूर्य्यावित्यादावुपसर्जनह्रस्ववारणाय "[4]द्वन्द्वे ने"ति वचनमारब्धं "[5]गोस्त्रियो:" इति सूत्रे भाष्ये इति बोध्यम्॥

पुँव्वद्भाव इति। (कै)

इदं चिन्त्यम्। मात्रग्रहणेन सिद्धेः॥ ननु यथा बहुव्रीहौ

---

१ अ ८। पा १। सू १०। पीड़ायां द्योत्यायां द्वे स्तो बहुव्रीहिवच्च॥

२ अ १। पा १। सू २९॥ ३ अ १। पा १। सू ३२॥

४ द्वन्द्वे च (वा) द्वन्द्वे च प्रतिषेधो वक्तव्यः। कुक्कुटमयूर्य्यौ। गोस्त्रियो-रुपसर्जनस्य (१। २। ४८) एतत् सूत्रस्थवार्त्तिकं तद्भाष्यं च॥

५ अ १। पा २। सू ४८॥

द्वन्द्वे चेत्यप्राप्तावपीयं प्रवर्त्तते तथा द्वन्द्वे "न बहुव्रीहौ" इत्यप्राप्तावपीति किमुच्यते नचाप्राप्ते इतीत्यत आह

अयमत्रार्थ इति। (कै)

एवं च "नचाप्राप्ते" इत्यस्य भाष्ये "बहुव्रीहावित्यादिः" ॥ "द्वन्द्वे च" इत्यस्य तु द्वन्द्वे इत्यादिः ॥ एवं च बहुव्रीहौ सर्वत्र निषेधप्राप्तिर्द्वन्द्वे तु "द्वन्द्वे च" इतस्य न सर्वत्र प्राप्तिर्जसिविभाषया बाधादिति भावः ॥

सर्वः स्वविषय इति। (कै)

सर्वा दिग् बहुव्रीहिरित्यर्थः ॥

न व्याप्त इति। (कै)

सर्वा दिग् द्वन्द्व इति शेषः ॥ युक्त्यन्तरमप्याह

यदि चेति॥ (कै)

भाष्ये

या पूर्वा सोत्तरेति। (भा)

यद्यपि वाक्ये यत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्वं प्रतीयते। [1]या पूर्वत्वप्रकारकज्ञानविशेष्या सा प्रसिद्धोत्तरा यस्येत्यर्थात्। एवं चोत्तराशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति तथापि समासे तदप्रतीत्या [2]पूर्वपदस्य ज्ञानविशेष्यपर्य्यन्तलक्षकत्वेन गुणवाचकत्वाद् विशेषणत्वेन पूर्वनिपात इति बोध्यम् ॥

१ या पूर्वात्वप्रकारकज्ञानविशेष्या। क। ग॥

२ पूर्वा पदस्य। क। ग। इ॥

[1]तत्र हि दिक्शब्दोऽस्तीति । (कै)

न च शेषग्रहणेनानेकग्रहणेन वा सिद्धे उभयोपादानेन पुनर्विधानद्वारा सर्वत्र विशेषविहितत्वात् सोऽपि प्रतिपदोक्तः । स्पष्टं चेदम् "[2]आन्महत" इत्यत्र भाष्ये इति वाच्यम् । पूर्वशब्द उत्तरशब्दः समस्यते इत्येवं विधानकल्पनेऽपि दिक्शब्दः समस्यत इत्येवं विधानकल्पने मानाभावेन तत्र दिक् शब्दाभावादिति भावः ॥ भाष्ये

अवयवभूतस्याऽपीति । (भा)

प्रधानन्यायेनास्य न स्यात् । अस्य [3]समूहत्वं प्रति गुणत्वादिति भावः ॥ तदेतदवयवपदेन सूचितम् । समूहावयवत्वाद्वर्त्तिपदार्थस्येति बोध्यम् ॥ वसनशब्दो गृहवाचीति नैकशेषः । अन्तरशब्दस्य सर्वनामत्वेऽपि परनिपातो [4]राजदन्तादित्वाद्बोध्यः ॥

---

१ व्यालेराटाइनमुद्रापितविवरणपुस्तके (तत्र दिक् शब्दोऽस्तीति) इति पाठोऽस्ति । वस्तुतः "हि" शब्दघटित एव पाठोचितः । बहुषु पुस्तकेषु तथा दृष्टत्वात् ॥

२ शेषवचनात्तु योऽसौ प्रत्यारम्भात् कृतो बहुव्रीहिः ।
तस्मात् सिद्ध्यति तस्मिन् प्रधानतो वा यतो वृत्तिः ॥ ४ ॥

यस्मात् "शेषो बहुव्रीहिः" (२ । २ । २३) इति सिद्धे "अनेकमन्यपदार्थे" (२ । २ । २४) इत्याह तेन प्रतिपदं भवति । आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः (६ । ३ । ४६) इत्यत्र भगवता महाभाष्यकारेणोक्तम् ॥

३ अस्य समूहं । क । ग । इ ॥

४ अ २ । पा २ । सू ३१ ॥

तन्मते नेति । (कै)

किं चावयवयोः सर्वनामत्वेऽपि द्वन्द्वस्य तत्त्वाभावेन सर्वनाम्नोऽविहितत्वाज्जसो न दोष इत्येकदेश्युक्तिरिदं भाष्यम् ॥

न बहुव्रीहौ । १ । १ । २९ ॥

नियमः कथमिति । (कै)

संख्याया अपि तेन पूर्वनिपातविधानादिति भावः ॥

प्राप्ते इति । (कै)

"[१]सप्तमीविशेषणे" इत्यनेन ॥ न चैवं वार्त्तिके संख्याग्रहणं व्यर्थं विशेषणत्वादेव तस्य पूर्वनिपातप्राप्तेरिति वाच्यम् । परिच्छेदकत्वरूपविशेषणताया अन्यत्रापि सम्भवात् ॥ भाष्ये वृत्तिकारोक्तं सूत्रार्थमाह

न खल्वपीति । (भा)

अस्यार्थस्य यथा लाभस्तथा वक्ष्यते । वहिरङ्गत्वव्युत्पादनाय "पदान्तरेत्यादि" ॥ "वर्त्तिपदार्थविशेषणेति" बहुव्रीहिः ॥

बहुव्रीहिणेति । (कै)

ततो वहिरङ्गबहुव्रीहिनिमित्तकेन निषेधेनेति शेषः ॥

सामान्येनेति । (कै)

न लुग्विषयमेवेति भावः । उत्तरपदग्रहणं चात्र ज्ञापकम् ।

---

१ अ २ । पा २ । सू ३५ ॥

अन्तर्वर्त्तिसुपा प्रत्ययपरत्वेनैव सिद्धेरित्यादि सप्तमे निरूपयिष्यामः॥ "गोमत्प्रियः" [1]इत्यत्र लुका "[2]हल्ङ्यादि" लोपो बाध्यते। तेन नुम्दीर्घौ नेति भावः॥ भाष्ये

ननु चेहापीति। (भा)

वैयधिकरण्येन सम्बन्धाश्रयणसामर्थ्यादन्तरङ्गस्यापि निवृत्तिरित्यर्थः॥ प्रथमार्थे सप्तम्याश्रयणेन सामानाधिकरण्येनैव सम्बन्धो न तु विद्यत्यध्याहारेणेत्याशयेनाह

अस्त्यन्यदिति॥ (भा)

अत्र हीति। (कै)

बहुव्रीहेर्विभक्त्युत्पत्तौ सर्वनामकार्य्यस्मायादिप्राप्तेरिति भावः॥ तत्राऽवयवनिषेधसामर्थ्यादन्तरङ्गस्यापि बाध इति तत् तात्पर्य्यम्॥ ननु एतत्प्रकरणस्थसप्तमीनिर्देशाः प्रथमार्था अत एव "[3]द्वन्द्वे चेति" निषेधः समुदायस्यैव। एवं च वाच्यवृत्त्याऽसर्वाद्यन्तस्य निषेधो न लभ्यत इत्यत आह भाष्ये

अयं खल्वपीति। (भा)

एतेन "बहुव्रीहौ" इत्यत्र चिकीर्षिते इत्यध्याहारेण सिद्धे बहुव्रीहिपदस्य लक्षणाव्यर्थेति परास्तं तद्व्याचष्टे

सूत्रेति। (कै)

भाष्ये "ऐकपद्यम्" एकार्थीभावः। एककारकशक्तियोगो वा

---

१ इत्यादौ। क॥ २ अ ६। पा १। सू ६८॥
३ अ १। पा १। सू ३१॥

एकविभक्तिकत्वं बोध्यम् । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं यद्यो लभते तस्येदं ग्रहणमित्यन्वयः ॥ "[1]तद्यत्र तादर्थ्याद्" इति पाठः क्वचित् । तत्र बहुव्रीह्यर्थवाक्ये संज्ञाया अप्राप्त्या तत्स्थपदपर्य्यन्तं लक्षणा बोध्या । तदेतत् बहुव्रीह्यर्थानि पदानीत्यनेन सूचितम् ॥ ननु वाक्ये निषेधश्चेदहकं पितेति प्रयोगो न स्यात् । किं च सुपरत्वाभावात्ताहौ न स्यातामत आह

अप्रयोगेति ॥ (कै)

तदेतद्वृत्तिकारोक्तं दूषयति

[2]अकच्स्वरौ त्विति । (भा)

एषा स्मृतिरविशेषात् सर्वप्रकरणविषया ॥

सूत्रप्रत्याख्यानेति । (कै)

समुदाये निषेधस्य महासंज्ञया उपसर्जनप्रतिषेधेन वा सिद्धत्वादिति भावः । एवं च महासंज्ञासिद्धार्थानुवादकं प्रपंचार्थं सूत्रमिति सूत्रकृतो हृदयम् ॥

यथोत्तरमिति । (कै)

उत्तरोत्तरस्य बहुलक्ष्यदर्शितत्वात् । स्पष्टं चेदं "[3]धिन्विकृण्व्योः"

---

१ "तद्यत्र तादर्थ्याद्" इति पाठ एल्फिन्स्टोन् विद्यालयस्थहस्तलिखितभाष्यपुस्तके दृश्यते ॥

२ *गोनर्दीय आह । अकच्स्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयौ । त्वकत्पितकः मकत्पितक इत्येव भवितव्यम् ॥

३ अ ३ । पा १ । सू ८० ॥

---

* गोनर्दीयस्त्वाह । बहुषु पुस्तकेषु एवम्विधपाठोऽस्ति ॥

इति सूत्रे भाष्ये ॥ एतेन सूत्र सार्थक्याय वृत्तिकारोक्तं व्याख्यानमेव प्रयुक्तमित्यपास्तम् ॥ "ण्णिड्" इति सर्वनामस्वरोदाहरणं विश्वप्रियायेति ॥ भाष्ये

भूतपूर्वस्येति । (भा)

भूतपूर्वार्थकपूर्वाद्यन्तस्य समासस्येत्यर्थः ॥

प्राधान्येनेति । (कै)

प्रयोगकालरूपस्यावधेर्झटिति बोधेन व्यवस्थासत्त्वेऽपि पूर्वार्थस्योपसर्जनत्वान्न भवतीति भावः ॥

तृतीयासमासे। १। १। ३०॥

अयमपि समुदायनिषेध एव। सर्वाद्यन्ततृतीयासमासः सर्वनाम नेत्यर्थः ॥

प्रयोगार्हस्येति । (कै)

मासेन पूर्वाय देहीति भाष्योदाहरणादिति भावः ॥ भाष्ये "तादर्थ्यात्" इति च लोकदृष्ट्योक्तम् । लोके हि तस्मादेव वाक्यात्तां वृत्तिं निष्पन्नां मन्यते ॥ नन्वेवं सति समुदायस्य निषेधो न लभ्यतेऽत आह

वाक्यभेदेन चेति ।

आवृत्त्येति भावः ॥ भाष्ये

अथवेति ॥ (भा)

[1]योगाङ्गमिति । (भा)

योगरूपमङ्गमष्टाध्याय्या इत्यर्थः ॥

तृतीयासमासे सर्वादीनीति । (भा)

तृतीयासमासरूपाणि सर्वाद्यन्तानीत्यर्थः । अन्यथा पूर्वशब्दस्य निषेधेऽपि समासस्य तदनिषेधादुदाहरणे स्मै स्यात् । अवयवस्य तत्त्वेऽपि ततो विभक्तेरविहितत्वान्न दोषः । सप्तम्युच्चारणं तु सूत्रानुरोधादिति बोध्यम् ॥

तृतीयायाः सर्वादीनीति । (भा)

तृतीयान्तात् पराणीत्यर्थः ॥ तद्बीजं दर्शयति

पर्य्युदासेति । (कै)

भाष्ये पंचम्युपादानात् पूर्वपदभूते नाऽस्य प्रवृत्तिः ॥

सदृशस्येति । (कै)

प्रयोगार्हत्वेन समाससमानपदार्थकत्वेन च सादृश्यम् ॥

प्रतिपदोक्त इति । (कै)

तेन मासेन कृताय पूर्वस्मै इत्यत्र तदर्थके मासपूर्वस्मै इत्यत्र च न दोषः ॥ अत एव भाष्ये प्रथमोपस्थितानन्यान् सर्वादीन् विहाय पूर्व एवोदाहृत इति बोध्यम् ॥

---

१ "योगाङ्गम्" इति प्रतीको नास्ति क + ग पुस्तके ॥

विभाषा जसि । १ । १ । ३२ ॥

इकारेणेति । (कै)

तद्रूपस्य सर्वनामकार्य्यस्याऽभावादिति भावः ॥ सूत्रे "जसि" इति च लुप्तसप्तमीकं लुप्तद्वितीयान्तं वा ॥

अन्ये त्विति । (कै)

जसीत्यस्य च जस् घटिते सर्वनामकार्य्यविधायकसूत्रे द्वन्द्वे विभाषेति संज्ञाविकल्पायोपतिष्ठते इत्यर्थ इत्यभिमानः ॥ भाष्ये

[१]अकजर्थ्ये न भवति (भा)

इत्यस्य समुदायनिष्ठकुत्साबोधकोऽकज् न भवतीत्यर्थः। कृताऽकचा समासस्तु भवत्येव तत्र सर्वाद्यन्तत्वादनेन विकल्पो भवत्येव समुदायस्य कुत्साविवक्षायां केनायं विकल्पः । द्वन्द्वस्य सर्वाद्यन्तत्वाभावादिति बोध्यम् ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ।१।१।३४॥

भाष्ये

पुनः सूत्रपाठे इति । (भा)

गणपाठोत्तरकालिके सूत्रपाठे इत्यर्थः ॥ ननु पूर्वादीनि नवे-

---

१ अकज् न भवति । क। उपलब्धभाष्यपुस्तके "अकजर्थ्ये न भवति" इति पाठोऽस्ति ।

त्येतावत्युक्ते गणस्थग्रहणेन प्राप्तविभाषात्वेऽभावतात्पर्य्यकत्वेन गौर-वाद्यर्थान्तरे एवाप्राप्तविभाषास्यादत आह

तेषामेवाचेति ॥ (कै)

नन्वेवमर्थविशेषलाभो न स्यादत आह

गणे एवेति ॥ (कै)

प्रकारार्थ इति । (कै)

वस्तुतः लघ्वक्षरत्वादजाद्यदन्तत्वाच्च सूत्रेऽवरशब्दस्यैव पूर्वनिपात उचित इत्याशयेन "अवरादीनाम्" इत्युक्तिर्वार्त्तिककृत इति बोध्यम् ॥ ननु सर्वादीनीति व्यवहाराद् गणपाठस्य पूर्वतानिश्चीय-तेऽत आह

आदिशब्द इति ॥ (कै)

ननु गणपाठस्य निदर्शनार्थत्वे आदिपदस्य प्रकारार्थता स्यात् तदेव कुत इत्यत आह

तत्र वेदे इति ॥ (कै)

प्रकारेति। (कै)

सर्वनामकार्य्यवत्त्वमेव सादृश्यमिति भावः ॥

छान्दसः प्रयोग इति। (कै)

एवं च सर्वादीनीति व्यवहारादेव गणपाठस्य पूर्वत्वनिश्चय इति भावः ॥ अत्र वदन्ति "तानि पूर्वादीनि" इत्यनेनैव गणपा-ठस्य पूर्वत्वे सिद्धे "इमान्यवरादीनीति" व्यर्थम् । अस्य हि पूर्वा-दीनीत्यर्थः कैयटाल्लभ्यते । नचाऽयं सूत्रपाठस्य पुनः पाठत्वे

साधकः। किं च इमान्यपि पूर्वादीनीति शङ्काऽप्यनुपपन्ना त्वदुक्तरीत्या हेतोरभिधानात् । एवं च हेत्वभिधानमन्तरेणेत्यपि चिन्त्यमेव । तस्मादत्र आदिशब्द आश्रयवाची भीष्मादिश्च सुयोधन इतिवत् । तानि गणपठितानि पूर्वकालाश्रयाणि । इमान्यष्टाध्यायीपठितानि अवरकालाश्रयाणीत्यर्थः । एवं च तत्तत्कालवृत्तत्वात् पूर्वादिव्यवहार इति भावः ॥ तत्र मानाभावमूलकं शङ्कते ।

इमान्यपि । (भा)

अष्टाध्यायीपठितान्यपि ॥

पूर्वादीनि । (भा)

पूर्वकालाश्रयाणीत्यर्थः । अत्राऽपिरेवार्थेऽन्यथोभयोः परस्परापेक्षया पूर्वकालत्वासम्भवेनाऽपिरनर्थक एव स्यात् । सर्वादीनीत्यादौ सर्वत्रादि शब्दः प्रकार एव तत्तत्कार्य्यवत्त्वेन च सादृश्यम् । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्नेत्याशयः । ध्वनितं चेदं "[1]कस्येद्" इति सूत्रे भाष्ये इति ॥

[2]नवैवेति (भा)

भाष्ये । अष्टाध्याय्यां "पूर्वे"त्यादि त्रिसूत्री पठितानीत्यर्थः अष्टाध्याय्याः पूर्वकालत्वे "पूर्वादीनी"ति सूत्रेऽष्टाध्यायीसूत्रपठितानामेव तेषां ग्रहणं स्यादिति भावः ॥

---

१ अ ४ । पा २ । सू २५ ॥

२ "नचैवेति" पाठो बहुषु विवरणपुस्तकेषु दृश्यते । तत्त्वशुद्धम् । भाष्येऽदर्शनात् ॥

प्रतिनियतेति । (कै)

पूर्वादिसप्तकस्यैव व्यवस्थायामित्यादि स्वशब्दस्यैवाज्ञातीत्यादि अन्तरशब्दस्यैव वहिर्योगेत्यादि विशेषणाभिधानायेत्यर्थः । अष्टाध्यायीपाठेन यथा ह्यादिपर्युदासाभावस्तथा दर्शयति

तत्र पुनरिति । (कै)

पुनः संज्ञाविधानेन पुनः कार्य्यविधानद्वारा ह्यादि पर्य्युदासोवाध्यत इत्यर्थः ॥

इति पुनर्विधानेनेति । (कै)

एतत् संज्ञाकल्पितेन द्वितीया पुनर्विधानेनेत्यर्थः ॥ नन्वेवं जसि विकल्पो न स्यादत आह

वाक्यभेदेन चेति । (कै)

"विभाषा जसि" इत्यनुवृत्त्येत्यर्थः ॥

[1]**जस् भावादिति चेदुत्तरत्रेति ।** (वा)

"ढोढे लोप" इति सूत्रे वार्त्तिकमिदम् । [2]एभिश्च सूत्रवार्त्तिकप्रयोगैस्त्यदादितः पूर्वमेव गणे पूर्वादिपाठ इति बोध्यते इति भावः ॥

पाठविशेषणे प्रमाणाभावादिति । (कै)

व्याख्यानातिरिक्तप्रमाणाभावादिति भावः ॥ तथा व्याख्याने बाधकमाह

---

१ जश् भावादिति चेदुत्तरत्र ढस्याभावादपवादप्रसङ्गः (वा) "ढोढे लोपः" (८ । ३ । १३) एतत् सूत्रस्यवार्त्तिकम् ॥

२ एतैश्च । क । ग । इ ॥

उक्तानुवादेति। (कै)

भावांशे इत्यर्थः। अभावतात्पर्य्यकत्वेन गौरवं दोष इत्यपि बोध्यम्॥ नन्वप्राप्तविभाषात्ववारणायाऽर्थमात्रनिर्देशः क्रियतां किं प्रतिपदपाठेनेत्यत आह

प्रतिपदेति॥ (कै)

असङ्करेणेति। (कै)

सप्तस्वेव व्यवस्थासम्बन्धः स्वेऽज्ञातिधनयोरन्तरे बहिर्योगादेरित्येवं रूप इत्यर्थः। एवमप्याद्यसूत्रे पूर्वादीनि व्यवस्थायामसंज्ञायामित्येव कुतो न सूचितम्। सप्तानामेव व्यवस्थायां वृत्तेरिति चिन्त्यम्॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्।१।१।३५॥

आत्मीयत्वमेवाहेति। (कै)

आत्मीयत्वेनैव ततः प्रतीतिर्न तु धनत्वादिनेत्यर्थः। ईदृशविशेषलाभार्थमेवाख्याग्रहणम्। तदभावे आत्मीयत्वादिना ज्ञातिधनवाचकेऽपि निषेधः स्यादित्युत्तरम्॥

[१]प्रतिषेध इति। (कै)

अज्ञातीत्यादिप्रतिषेध इत्यर्थः॥

न तु ज्ञातिधनयोरिति। (कै)

ज्ञातित्वधनत्वयोरित्यर्थः॥

---

१ प्रतिषेध इति शेष इति। क। ग। ङ॥

अन्तरं वहिर्योगोपसंव्यानयोः।१।१।३६॥

भिन्नार्थ इति। (कै)

नानार्थ इत्यर्थः॥

ततः सर्वथेति। (कै)

कर्मणि द्वितीयव्याख्यानेन करणे आद्यव्याख्यानेनेति बोध्यम्॥ नन्वल्पमहत्परिमाणाभ्यामन्तरीयोत्तरीयत्वनिर्णयो भविष्यतीत्यत आह

समाने इति। (कै)

पदत्रयमपि सप्तम्यन्तम्॥ भाष्ये

किमुत्तरीयं किमन्तरीयम् (भा)

इत्येतन्न ज्ञायते इत्यन्वयः॥

तृतीयचतुर्थयोरिति। (कै)

शरीरसंयुक्तयोरित्यर्थः। भाष्यस्य त्वयं भावः। वहिर्योग इति स्मर्य्यते। तेन परम्परया वाह्यसम्बद्धस्याऽपि सिद्धिरिति॥ ननु जसि विकल्पविधायकसूत्रस्यवार्त्तिकोदाहरणं सप्तम्यन्तमयुक्तमत आह

गणेति। (कै)

पूःशब्दस्य विशेष्यत्वे इत्यर्थः॥ [1]तच्च स्त्रियामेव तदाह

इह त्विति॥ (कै)

---

१ स च स्त्रियामेव। क। ग। ड॥

[1] स्वरादिनिपातमव्ययम् । १। १। ३७॥

क्रियाप्रधानमिति । (कै)

क्रियायामेव विशेषणमित्यर्थः। यथा हिरुगादि। एतच्चोत्तरसूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥

किंचिदिति । (कै)

यथोच्चैरादि ॥

---

१ चादीनां ह्यसत्त्ववाचिनामेव निपातसंज्ञा। "यथा लोधं नयन्ति पशुमन्यमाना" इत्यत्र सम्यगर्थस्य पशुशब्दस्य न तु सत्त्ववाचिनां यथा "पशुं स्तांश्चक्रे वायव्यान्" इत्यादौ स्वरादीनां तु सत्ववचनानामव्ययसंज्ञेष्यते। स्वस्ति वाचयति। स्वः पश्येति यथा। स्वर् इति स्वर्गपरलोकयोः। स्वर्गे। "छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु"। परलोके। "स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य"॥ अन्तर् इति मध्ये। "अन्तर्वाप्यश्चिरमनुचरः"॥ प्रातर् इति प्रत्यूषे। "प्रातः संध्यामुपासीत्"॥ पुनर् इति आद्युदात्तोऽप्रथमे विशेषे च। अप्रथमे। "पुनरुक्तम्"। विशेषे। "किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः"॥ सनुतर् इति अन्तर्धाने। "सनुतश्चोरो गच्छति"॥ उच्चैस् इति महति॥ नीचैस् इति अल्पे॥ शनैरिति क्रियामान्द्ये॥ ऋधगिति सत्ये। वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये॥ ऋते वर्जने॥ युगपदित्येककाले॥ आराद् दूरसमीपयोः॥ पृथग् इति भिन्ने॥ एते नवान्तोदात्ता इति काशिका। "शनैश्चिद्यन्तो अद्रिवः" "ऋधग् इत्था समर्त्य" इत्यत्र तु "शनै ऋधक्" शब्दौ आद्युदात्तौ प्रयुज्येते॥ ह्यस् इति अतीतेऽह्नि॥ श्वोनागतेऽह्नि॥ दिवेति दिवसे॥ रात्रौ इति निशि॥ सायमिति निशामुखे॥ चिरमिति बहुकाले॥ मनागिति

अनेकशक्तीति । (कै)

[1]स्वस्तिष्ठति स्वरागत इत्यादावित्यर्थः । अनेककारकशक्तियोग एव च सत्त्वमिति भावः ॥ भाष्ये

[2]सत्त्ववचनानामसत्त्ववचनानां च (भा)

इत्यस्याऽव्ययसंज्ञेष्यत इति शेषः ॥

लोहितेति । (कै)

"अव्ययीभावश्चे"ति स्वरादिषु पठ्यत इति मते इदम् ॥ न स्वसत्त्ववाचिभावाच्चादिषु पाठाभावाच्च कथं निपातत्वमत आह

[3]प्राग्रीति ॥ (पा)

---

१ स्वस्तिष्ठ स्व आगत । क । ग । इ ॥

२ सत्त्ववचनानां च । क । ग । इ ॥ ३ अ १ । पा ४ । सू ५६ ॥

ईषदर्थे॥ ईषदित्यल्पे॥ जोषमिति सुखमौनयोः॥ तुष्णीमिति मौने॥ बहिस् अवस् इत्येतौ बाह्ये॥ समयेति समीपे मध्ये च॥ निकषा इत्यन्तिके॥ "विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति"॥ स्वयम् इति आत्मना इत्यर्थे॥ "स्वयं कृतम्"॥ वृथेति व्यर्थे॥ नक्तमिति रात्रौ॥ नञ् इति निषेधे (नञः स्वरादिष्वप्रामाणिकः पाठः)॥ हेतौ इति निमित्तार्थे॥ इद्धेति प्राकाश्ये॥ अद्धेति स्फुटावधारणयोः॥ तत्त्वातिशययोरित्येके॥ सामि इत्यर्द्धजुगुप्सितयोः॥ एते ह्यस् प्रभृतयः साम्यन्ता द्वाविंशतिरन्तोदात्ता इति काशिका। "दिवा चित्तमः कृण्वन्ति" "वृथा सृजत्यर्थिभिः"॥ "नक्तं ददृशे कुहचिद्देवेषु" इत्यादौ तु आद्युदात्ताः प्रयुज्यन्ते॥ सना इति नित्ये। "सना तात इन्द्रः" "सनातनः"। सनत् इदमपि नित्ये। "सनत्कुमारः"॥ तिरस् इत्यन्तर्द्धौ तिर्यगर्थे च। "तिरोहितः" "तिरः काष्ठं कुरु"। परिभूते तु लक्षणा "तिर-

[1]किमोऽद् इति। (पा)

"तद्धितश्च" इति सूत्रमपि तत्संज्ञाविधायकमेव भवति। एतत् प्रयोजनसत्त्वादेव केवलानामपि तेषां संज्ञास्यादिति भावः॥

भाष्ये

एवं तर्ह्यव्ययेति। (भा)

प्राग्रीश्वरादव्ययं स्वरादीनि चादयोऽसत्त्वे इति पाठ्यमित्यर्थः॥

तदा चादीनामिति। (कै)

यदि तु "चादयः"। "असत्त्वे" इति योगविभागेनासत्त्वे इति पाठविशेषणं क्रियते तदा नायं दोषः। तस्माद्भाष्योक्त एव दोषः। न च तत्र प्रादीनामिति वाच्यम्। [2]ऊर्यादीनामसंग्रहापत्तेः। एवं "[3]निपाता आद्युदात्ता" इत्यादावपि दोषो बोध्यः॥

---

१ अ ५। पा ३। सू १२॥ २ अ १। पा ४। सू ६१॥

३ निपाता आद्युदात्ताः (फिट् सूत्रम्। ८०)॥

स्तृतोरिरिति यथा॥ सना इत्यादयस्तिरोन्ता आद्युदात्ता इति काशिका। "सनाच्च होता नव्यश्च सत्सि" "तिरः पुरूचिदश्विने" त्यादौ तु अन्तोदात्तं प्रयुज्यते॥ अन्तरा इत्यन्तोदात्तो मध्ये विनार्थे च। "त्वां मां चान्तरा कमण्डलुः" "त्वामन्तरा तामरसायताक्षि"॥ अन्तरेणेति वर्जने॥ ज्योगिति कालभूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे सम्प्रत्यर्थे च॥ कम् इति वारिमूर्द्धनिन्दासुखेषु। वारिणि, "कञ्जं पद्मम्"। मूर्द्धनि। "कञ्जाः कचाः"। निन्दायाम्। "कन्दर्पः"। सुखे। "कंयुः"॥ शम् इति सुखे। शंकायः॥ सहसा इति आकस्मिकाविमर्शयोः। "दिवः प्रसूनं सहसा पपात"। "सहसा विदधीत न क्रियाम्"।

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । १ । १ ३८ ॥

यद्यपि केवलस्येति । (कै)

एवं च केवलतद्धितात्कस्या अपि विभक्तेरभावेनासर्वविभक्ति-रिति विशेषणमव्यावर्त्तकमिति भावः ॥

वाचनिक इति । (कै)

शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति भावः ॥ किं च केवलानां संज्ञायां प्रयोजनाभावः प्रयोजकाभावश्च । अन्वर्थसंज्ञा-लभ्योऽर्थो हि तत्प्रयोजक इति बोध्यम् ॥ वार्त्तिकोत्थानाय सूत्रार्थं दर्शयति

तत्र वृत्तिकारेणेति ॥ (कै)

सर्वा विभक्तिरिति । (कै)

सर्वावयविकेत्यर्थः ॥

स्वधेति पितृदाने ॥ अलम् इति भूषणपर्य्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु ॥ भूषणे । "अलङ्कारः" । पर्य्याप्तौ । "अलमस्य धनम्" बह्वित्यर्थः ॥ शक्तौ, अलं मल्लो मल्लाय । शक्त इत्यर्थः । वारणे । अलमति प्रस-ङ्गेन । निषेधे । "आलप्यालमिदं बभ्रोर्यत्स दारानपाहरत्" न वक्त-व्यमित्यर्थः ॥ वषड् इति हविर्दाने ॥ विनेति वर्जने ॥ नानेत्यनेकवि-नार्थयोः । "नानाभृतं देहभृतां समाजम्" । "नानारीतिर्निष्फला लोकयात्रा" ॥ स्वस्तीति मङ्गले ॥ अन्यद् इत्यन्यार्थे । "देवदत्त आ-ख्यातोऽन्यच यज्ञदत्त इति" ॥ अस्तीति सत्तायाम् । अस्ति परलोक इति मतिरस्यास्तिकः ॥ उपांशु इति अप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः । क्षमा

प्रतिनियतेति । (कै)

एवं च विशेषतः कस्या अपि निमित्तत्वेनाऽनाश्रयणात्सर्वविभक्तिनिमित्तकोऽयमिति भावः ॥ ननु सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेरविभक्तिनिमित्तस्तद्धितोऽप्रसिद्धोऽत आह

अश्रूयमाणेति ॥ (कै)

तन्निमित्तस्येति (कै)

बहुव्रीहिः ॥ ननूत्सर्गत एकवचनमपि सर्वासां स्यादिति बहुवचनान्तविग्रहे सर्वविभक्तेर्निमित्तत्वमव्याहृतमत आह

क्रमव्यतिक्रम इति । (कै)

प्रथमातिक्रमे कारणाभावेन प्रथमाया एवैकवचनमिति न दोष इत्यर्थः ॥

अविशेषेणेति । (कै)

द्व्येकयोरित्याद्येकवाक्यतामनपेक्ष्येत्यर्थः ॥

इति क्षान्तौ ॥ क्षमा करोतु भवान् ॥ विहायसेति वियदर्थे । विहायसा रम्यमितो विभाति ॥ दोषेति रात्रौ ॥ मृषामिथ्येत्येतौ वितथे ॥ मुधेति व्यर्थे ॥ पुरा इति अविरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च । "पुराधीते" । अविरतमपाठीदित्यर्थः । "पुरि लुङ् च" इति लट् । चिरातीते । "पुरापि नवं पुराणम्" । "पुरेदमूर्द्ध्वं भवतीति वेधसा" । समनन्तरं भविष्यतीत्यर्थः ॥ मिथो इति रहः सहार्थयोः । मन्त्रयते मिथो ॥ मिथस् इत्यपि पूर्ववत् ॥ प्रायस् इति बाहुल्ये ॥ मुहुस् इति पुनरर्थे ॥ प्रवाहुकमिति समकाले ऊर्द्ध्वार्थे च । केचित्तु प्रवाहिकेति पठन्ति ॥ आर्य्यहलमिति बलात्कारे । शाकटायनस्त्वाह । आर्य्येति

उत्पन्नानां नियम इति। (कै)

उत्पन्नानां शास्त्रबलान्नियमेन लोपेनैव निवृत्तिः क्रियत इत्यर्थः। इदमप्यर्थनियमे सजातीयापेक्षप्रत्ययनियमे च बोध्यम्॥

विशेषस्येति। (कै)

द्वेकयोरित्याद्येकवाक्यतारूपस्येत्यर्थः। ज्ञापकाद्विभक्तिरितिपक्षे इयमेवेति विशेषस्येत्यर्थः॥ ननु "चलादीनाम्" इत्युक्त्वा चलः प्राक् पठितस्य तसिलः कथमुदाहरणदानमत आह

आदिशब्दस्येति॥ (कै)

ननु विनेत्यादावपि पदत्वाय विभक्त्युत्पत्तिरावश्यिकेत्यत आह

प्रयोग इति॥ (कै)

दध्नीत्यादाविति। (कै)

प्रयोगमात्रे विभक्त्यभावो विवक्षित इति भावः॥

प्रतिबन्धे। हलमिति प्रतिषेधविवादयोरिति॥ अभीक्ष्णमिति पौनःपुन्ये॥ साकंसार्द्धमित्येतौ सहार्थे॥ नमस् इति नतौ॥ हिरुग् इति वर्जने॥ धिग् इति निन्दाभर्त्सनयोः॥ आम् इत्यङ्गीकारे। "आम् कुर्मः"॥ प्रत्यम् इति ग्लानौ॥ प्रशान् इति समानार्थे। "प्रशान् देवदत्तो यज्ञदत्तेन"॥ प्रतान् इति विस्तारे॥ मा इति निषेधे॥ माङिति निषेधाशंकयोः (माङोऽपि स्वरादौ प्रक्षिप्तः पाठः)॥ आकृतिगणश्चायम्। तेनान्येऽपि ग्राह्याः॥ तद्यथा। अम् इति शैघ्र्ये अल्पे च॥ कामम् इति स्वाच्छन्द्ये॥ प्रकामम् इत्यतिशये॥ भूय इति पुनरर्थे॥ साम्प्रतम् इति न्याय्ये। परमिति किन्त्वर्थे॥ साक्षाद् इति प्रत्यक्षे॥ साचीति तिर्य्यगर्थे॥ सत्यम् इत्यर्द्धाङ्गीकारे॥ मङ्क्ष्विति शैघ्र्ये। आश्विति च॥ संवदिति वर्षे॥ अवश्यम् इति निश्चये॥

अव्ययत्वादिति। (कै)

अविभक्तिकत्वस्य स्वाभाविकत्वे "[1]ऽव्ययादाप्सुप" इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः॥ ननु पूर्वलक्षणस्य दूषितत्वाद्वाशब्दोऽसङ्गतोऽत आह

अविभक्तिरिति॥

वाशब्द इति। (कै)

प्रयुक्त इति शेषः। एवं चाप्यर्थो वाशब्द इत्यर्थः। "[2]अलिङ्गम्" इत्यपि यदुच्यते एवमप्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः॥

शास्त्रादेवेति। (कै)

तद्द्योतकविभक्तिलुक् शास्त्रादेवेति भावः॥

वाशब्दार्थ इति। (कै)

वाशब्दस्यार्थ इवार्थो यस्येति बहुव्रीहिः। अयं च पाठः स्वरादिषु कार्य्य इति बोध्यम्। स च पचतिकल्पादिव्यावृत्तये "तद्धि-

---

१ अ २। पा ४। सू ८२॥ २ अलिङ्गमसंख्यमितिवा। वा॥

सपदि शीघ्रे॥ बलवद् इति अतिशये। बलवदपि शिक्षितानाम्॥ प्रादुस्, आविस् इति प्रकाशे॥ नित्यदा, सदा अजस्रं, सन्ततम् एते सातत्ये॥ उषेति रात्रौ। उषातनोवायुः॥ रोदसी द्यावा पृथिव्यर्थे॥ ओम् इति ब्रह्मवाची॥ भूर, भुवर् इति पृथिव्यन्तरिक्षलोकयोः॥ झटिति, झगिति तरसा शीघ्रे। द्राक्, द्रुतं शीघ्रे क्षिप्रमिति च॥ अतीव इत्यतिशये॥ सुष्ठु इति प्रशंसायाम्॥ कु इति कुत्सितेषदर्थयोः। कापथः, कवोष्णम्॥ अंजसेति तत्त्वशीघ्रार्थयोः॥ अ इति बहिरर्थे॥ मिथु इति द्वावित्यर्थे। मिथु मन्त्रयेते॥ विश्वग् इति संम-

तश्च" इति सूत्रारम्भोऽप्यावश्यक इति भावः ॥ "[१]प्रत्नेत्यादि"स्यान्न परिगणितमध्यवर्त्तीत्यत आह

स एवेति। (कै)

"[२]प्रकारवचन" इत्यत्र प्रकारः सादृश्यं विशेषश्च तत्र शब्दशक्तिमाहात्म्यात् "प्रत्नादिभ्य" उत्पन्नेन सादृश्यमुच्यते। "किमादिभ्यः" थाला तु विशेषः। एवं च "प्रत्नपूर्व"ति सूत्रं व्यर्थमेव। लोकेऽप्रयोगस्त्वनभिधानादिति भावः॥ "[३]अमु च छन्दसि" इत्यम् ॥ "[४]किमेत्तिङ" इत्याम् ॥ "[५]प्रतियोग" इति तसिः शसप्रभृतिषु अस्तीति तद्ग्रहणं चिन्त्यम्। दृष्टान्तार्थमित्यन्ये ॥ भाष्ये वतिः "[६]तेन तुल्यम्" इति विहितो न तु "[७]उपसर्गाच्छन्दसि" इति

---

१ प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसि। ५। ३। १११। इवार्थे। "तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा" ॥

२ अ ५। ३। २३॥

३ अ ५। पा ४। सू १२॥

४ अ ५। पा ४। सू ११॥

५ अ ५। पा ४। सू ४४॥

६ अ ५। पा १। सू ११५॥

७ अ ५। पा १। सू ११८॥

तात् भावे॥ भाजग् इति शैघ्र्ये। भाजक् पचति॥ अन्वग् इत्यानुकूल्ये अस्तम् इति विनाशे॥ आनुषग् इत्यानुपूर्व्ये॥ 'आनुषक् प्रविशतीह बन्धुता"। अनुमाने अनुषग् इति शाकटायनः॥ आनुषद् इति दान्तं केचित्॥ अन्नस् इति शीघ्र साम्प्रतिकयोः। "अन्न एव गच्छति"। अन्नरेवेति रेफो वा॥ स्थाने इति युक्तार्थे॥ वरम् इति हि ईषदुत्कर्षे॥ दुष्ठु निष्कृष्टार्थे॥ बलादिति हठार्थे॥ शु इति पूजायाम्। "शुणाशीरः"॥ क्षमेति क्षान्तौ॥ अर्वाग् इति प्राचीने॥ शुदि शुक्लपक्षे॥ वदि कृष्णपक्षे॥ इति स्वरादिः॥

विहितः। "[1]उद्वतो निवत" इत्यादौ तस्य लिङ्गसंख्याद्यन्वयदर्श-नादित्याहुः ॥

एकत्वादिव्यवहारवदिति। (कै)

पटादिपदानामिति शेषः ॥

अलिङ्गाऽसंख्यत्वमिति। (कै)

तथाच संख्याऽभावादेव विभक्त्यनुत्पत्तिरिति अविभक्तिरिति न्यासोऽप्यदुष्ट इति भावः ॥

[2]अव्ययादाप्सुप (पा)

इति सूत्रं तु न्यायसिद्धाया अनुत्पत्तेरेवान्वाख्यापकं "प्रत्ययलक्षण" प्रतिपत्तिद्वारा पदत्वादिसम्पादनार्थमिति तात्पर्य्यम् ॥ नन्ववैयाकरणैः संख्याया अज्ञानादेव तद्वाचकविभक्तिर्न प्रयुज्यत इत्यत आह भाष्ये

अभिज्ञाश्चेति। (भा)

पट इत्यादौ तैरपि एकवचनादिप्रयोगकरणादिति भावः ॥ युक्त्यन्तरमप्याह

आतश्चाभिज्ञा इति ॥ (भा)

"वस्नो" मूल्यम् ॥

---

१ धातुर्वै शब्दः। शब्दे कार्य्यस्यासम्भवादर्थे कार्य्यं विज्ञास्यते। कः पुनर्धात्वर्थः। क्रिया। इदं तर्हि प्रयोजनमुत्तरपदलो यथा विज्ञायेत। धातुक्तताऽर्थोधात्वर्थ इति। कः पुनर्धातुक्ततोऽर्थः। साधनम्। किं प्रयोजनम्। साधनेऽयं भवँल्लिङ्गसंख्याभ्यां योच्यते। उद्गतानि उद्वतः। निगतानि निवत इति ॥ २ अ.२। पा ४। सू ८२ ॥

अश्वैवेति। (कै)

अलिङ्गाऽसंख्यत्व एवेत्यर्थः। उपपत्तिर्युक्तिः क्रियाप्रधानत्वादि-रूपा। "एवमनुगम्यमानम्" इत्यस्योपपद्यमानमित्यर्थः॥

नापि साधनप्रधानमिति। (कै)

किन्तु द्रव्यप्रधानमिति शेषः॥

तस्माद्दाहुल्येति। (कै)

एवं च तादृशवङ्गमध्यपाठेन स्वरादीनामप्यलिङ्गासंख्यत्वमनु-मीयते। अनेककारकशक्तियोगमात्रेण तु सत्त्ववचनत्वमिति भावः। उन्मत्तगङ्गादीनां वाचनिकमव्ययत्वम् "[१]अव्ययीभाव" इति महा-संज्ञयापि सूच्यते। सत्त्वप्रधानता तु इदं "स्वर्" इति सर्वनाम्ना-परामर्शात्। ग्लान्याद्यर्थकप्रतामित्याद्यपि सत्त्ववचनमित्यन्ये॥ ननु तदर्थे कारकान्वयाभावान्न तस्य क्रियात्वमत आह

क्रियाविशेषणत्वादिति। (कै)

क्रियाया एव विशेषणत्वादित्यर्थः। क्त्वान्ततुमुन्नन्तादिवदिति भावः। स्वरादीनां घटादीनां च स्वः पतिर्घटोदकमित्यादौ ना-मार्थेऽप्यन्वयः। एतेन तेषामपि क्रियाविशेषणत्वात् क्रियाप्राधान्यं दुर्वारमित्यपास्तम्। अत एव एतदर्थेन कारकानामन्वयः। तद-न्वययोग्यस्य साध्यत्वरूपक्रियात्वस्य तत्राऽभावात्॥

क्रियाऽऽक्षेपादिति। (कै)

स्थित्यादि क्रियाक्षेपादित्यर्थः॥

---

१ अ २। पा १। सू ५॥

द्रव्यं प्राधान्येनेति। (कै)

पीलुमूलसमानदिक्स्थमिति हि तत्र बोधः॥

द्रव्योपसर्जन इति। (कै)

तस् प्रत्ययाभिधेयद्रव्योपसर्जनः प्रकृत्यभिधेयस्तृतीयार्थ इत्यर्थः। तृतीयार्थश्च तत्र साहित्यम्। पीलुमूलेनैकदिक् पीलुमूलतः। एकदिक्स्थपीलुमूलसाहित्यमित्यर्थः। अन्ये तु पीलुमूलेन समानदिशीत्यर्थकम् अधिकरणशक्तिप्रधानं पीलुमूलतः इतीत्याहुः॥ भाष्ये

नचैतयोरर्थयोरिति। (भा)

यद्यपि क्रियायामेकत्वसंख्या "[1]रूपप्" सूत्रे भाष्ये उक्ता पचतिरूपम इत्यादिवाच्यायाश्च नपुंसकत्वयोग उक्तस्तथापि अव्ययवाच्ययोरेतयोर्लिङ्गसंख्याभ्यामयोग इत्यर्थान्न दोष इति दिक्॥

सूत्रारम्भकाले इति। (कै)

यद्यपि न्यासान्तरेऽपि एकस्मिन्निति बह्वेव तथापि एकग्रहणे सति ज्ञापकादितः सर्वविभक्त्युत्पत्तावस्य सूत्रस्याप्यानर्थक्यमित्येतत् सूत्रपाठकाले एतत्सूत्रसहितं एकस्मिन्नित्यतिबह्वव्यर्थं क्रियत इति एकग्रहणं त्यक्त्वाऽस्य सार्थक्यं वक्तुं योग्यमित्यर्थ इति भावः॥

न्यासान्तरेति। (कै)

पाठाश्रयेणाऽलिङ्गासंख्यमित्यनेन वेत्यर्थः॥ भाष्ये

अतिबहु इति। (भा)

---

१ प्रशंसायां रूपप्। ५। ३। ६६॥

बहुशब्दो वैपुल्यवाची अतिबहुशास्त्रं व्यर्थं क्रियते इत्यर्थः ॥

अलिङ्गासंख्येभ्य इति। (कै)

द्विवचनबहुवचनविधायकयोर्द्विबहुग्रहणसामर्थ्यान्महासंज्ञावोध्येकत्वाभावेऽपि एकवचनप्रवृत्तिरिति भावः ॥

कथमेकवचनमिति। (कै)

प्रथमापि मात्र ग्रहणाद् यत्प्रातिपदिकार्थस्य कर्मत्वाद्याधिक्यसम्भावना तत्रैवेति भावः ॥

अप्राप्तेति। (कै)

द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनविधाने एकवचनस्यार्थात्तदभावे कर्मादौ सिद्धत्वेन सामर्थ्यादिति भावः। अप्राप्तिश्च कर्मत्वाद्यभावप्रयुक्तैव न तु प्रातिपदिकत्वाभावप्रयुक्तापि। सुब्विध्येकवाक्यत्वात्। तेन तिङन्तादिभ्यो नापत्तिरिति बोध्यम्। किं च सर्वथाऽप्राप्तावेवास्य विधायकत्वमिति पचतिकल्पमित्यादौ न सर्वैकवचनापत्तिरिति बोध्यम्। यद्यप्यनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे विधीयमानस्याऽस्य न द्वित्वादौ प्राप्तिस्तथापि पंचकप्रातिपदिकार्थपक्षे एकत्व इव द्वित्वादावपि प्राप्तिरित्याशयेनाह

बाध्यत इति। (कै)

अत्र पक्षे "[1]द्व्येकयोः" इति सूत्रमपि विध्यर्थमेवेति भावः। यद्यपि अव्ययात् सर्वविभक्त्युत्पत्त्याऽयं न्यासो दूषितस्तथापि सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे एकवाक्यतया विधाने वा कस्या अप्यप्राप्त्येदं

१ अ १। पा ४। सू २२॥

विधायकमिति तत्पक्षे सूत्रस्यार्थक्योपपादनमिदम्। एवं चैतदेव तयोरन्यतरपक्षाश्रयणस्यैकपदे वाक्यार्थाऽनन्वयित्वस्य च ज्ञापकमिति बोध्यम्। एतत् सर्वम् "उत्सर्ग" पदेन भाष्ये सूचितम्॥

तन्मतमिति। (कै)

दाचिरित्यादावतिव्याप्तिः "[1]इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते" इत्येतद्विहितत्रलादिविषयेऽव्याप्तिश्चेति भावः॥

इत्तिकारान्तरेति। (कै)

तद्विग्रहे यस्येति अपादानस्यैव सम्बन्धत्वविवक्षया षष्ठीति ध्वनयितुं भाष्ये

यस्मादिति (भा)

उक्तम्॥

विशेषेति। (कै)

एकवचनान्तविग्रहकरणरूपो विशेषः॥ नन्वेवं सर्वविभक्त्येकवचनोत्पत्तौ बहुवचनान्तविग्रहासंगतिरतो भाष्ये

नचापीति॥ (भा)

तद्व्याचष्टे

प्रकारेति। (कै)

"सर्वा विभक्तय" इत्यस्य सर्वप्रकारा इत्यर्थः। अवयवकार्त्स्न्ये तु बहुवचनं व्यर्थमिति भावः। एकवचनान्तविग्रहे तु अवयवकार्त्स्न्ये एव सर्वशब्द इति नानेत्यादौ नाव्याप्तिर्नापि दाचिरित्यादावति-

---

१ पक्षाश्रयणेऽस्यैकपदे। ग। २ अ ५। पा ३। सू १४॥

व्याप्तिरिति भावः। भावे पचतिकल्पमित्यादौ च क्रियायाः स्वत एवैकत्वादेकवचनमेव तच्च भावे प्रथमपुरुषस्यैव लान्तसमानाधिकरणयुष्मदाद्यभावादिति [1]"रूपप्" सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॥ अव्ययेभ्योऽपि प्रथमैकवचनमेवास्तु इत्याह

यदात्विति॥ (कै)

प्रथमेति। (कै)

अनेकनियमबाधे गौरवाच्चेत्यपि बोध्यम्॥ ननु भाष्योक्तपचऽव्ययेभ्यो युगपत्सर्वविभक्त्येकवचनानां कर्त्तुमशक्यं परस्येत्युक्तेः किन्तु यत्किंचिदेव तस्य लुकि तावदेव पदत्वसम्पादनाद्विभक्त्यन्तरोत्पत्तौ मानाभावेन बहुवचनान्तविग्रहेऽपि न दोषोऽत आह

खल्वे कपोतीति। (कै)

वाचः क्रमवृत्तित्वाद्युगपदुच्चार[2]णासम्भवेऽपि बुद्ध्या युगपत्सर्वोत्पत्तिर्वक्तुं शक्येति भावः। विनिगमनविरहोऽत्र बीजम्। प्रक्रियादशायां च बुद्धिरेव मुख्या। असाधूच्चारणायोगात्। यद्वा। प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तेस्तावत्यः प्रकृतयः स्युरिति भावः॥ परे तु प्राथम्यं स्वादिसूत्रे प्रथमाया नियमशास्त्रपर्य्यालोचनया द्वितीयाया इति न तन्नियामकम् इति प्रथमातिक्रम इत्याद्यसंगतं तन्न्यायाश्रयणे "[3]निजां त्रयाणाम्" इत्यत्र त्रयाणाम् इत्यस्याऽऽद्युदात्तस्येत्यादावादिग्रहणस्य वैयर्थ्यं चेत्याहुः॥

---

१ अ ५। पा ३। सू ६६॥ २ युगपदुच्चारणाभावेऽपि। ग॥
३ अ ७। पा ४। सू ७५॥

तावतैवेति। (कै)

टाङ्ङ्योरितिवक्तव्ये तृतीयादिग्रहणं तु वैचित्र्यार्थमिति भावः॥ इदमेव ध्वनयितुं पंचयोगान् प्रत्याचष्टे

एवं गते इति (भा)

भाष्ये॥

प्रतिपदमितीति। (कै)

असर्वविभक्तीति न्यासेनैव सिद्धत्वादित्यर्थः॥ भाष्ये श्लोके

[1]तत्रेति। (भा)

अव्ययसंज्ञाविधावित्यर्थः॥

पंचेति। (कै)

स्वरादीत्यादिरव्ययीभावश्चेत्यन्तः॥ "ये" इति यच्छब्दस्य तच्छब्दसाकाङ्क्षत्वादाह

तन्निवृत्त्यर्थमिति॥ (कै)

तदेवं सूत्रं स्थापितमिति वार्त्तिकोक्तं "सिद्धन्तु पाठादि"त्यप्यनाश्रितं स्यात्। एवं चोभयशब्दादौ दोष इति शङ्कोत्तरत्वेनोत्तरभाष्यमवतारयति

ननूभयमिति। (कै)

अत एव "[2]उभयोऽन्यत्र" इत्यस्योदाहरणम् उभये उभया इति

---

१ एवं गते कृत्यपि तुल्यमेतन्मान्तस्य कार्य्यं ग्रहणं न तत्र।
ततः परे चाभिमता न कार्य्यास्त्रयः कृदर्था ग्रहणेन योगाः॥
कृत्तद्धितानां ग्रहणं तु कार्य्यं संख्याविशेषं ह्यभिनिश्रिता ये।
तस्मात् स्वरादिग्रहणं च कार्य्यं कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठे॥

२ उभयोऽन्यत्र (वा) अ १। पा १। सू २७॥

भाष्ये [1]सर्वादिसूत्रे दत्तम् ॥ "गोदावि"त्यादौ "[2]वरणादिभ्यश्च" इति चातुरर्थिकलुपि युक्तवद्भावात्प्रत्ययार्थस्य द्वित्वादीति बोध्यम् ॥

इत्याहेति । (कै)

इत्याशङ्कायामाहेत्यर्थः ॥ भाष्ये "चस्त्व"र्थे "कृत् तद्धितानाम्" इत्यत्र कृद्ग्रहणेन कृतामप्यव्ययसंज्ञाविधायके सूत्रे अपि गणे पाठ्ये इति सूचितम् ॥ कृद् इत्युपलक्षणमव्ययीभावस्येत्यस्यापि तदाह

तस्मादिति ॥ (कै)

तदेवं गणपाठमाश्रित्य "तद्धितश्चासर्वविभक्तिः" इत्यष्टाध्यायीपाठः प्रत्याख्यातस्तदाह

प्रपंचार्थस्त्विति ॥ (कै)

शङ्कते भाष्ये

पाठेनेयमिति । (भा)

"स्वरादिनिपातमव्ययमि"तीत्यर्थः ॥ ननु "[3]अत्यादयो द्विती-

---

१ सर्वादीनि सर्वनामानि । १ । १ । २७ ॥ २ अ ४ । पा २ । सू ८२ ॥

३ कुगतिप्रादयः (२ । २ । १८) इति सूत्रे प्रादयः क्तार्थे (वा) इति वार्त्तिकमुक्त्वा "एतदेवच सौनागैर्विस्तरतरकेण पठितम् । "स्वतीपूजायाम् । – – । दुर्निन्दायाम् । – – । आङीषदर्थे । – – । कुः पापार्थे । – – । प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया । – – । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया । – – । अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया । – – । पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या । – – निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पंचम्या । – – । अव्ययं प्रवृद्धादिभिः । – – । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । – – । उदात्तवता तिङा गतिमता चाव्ययं समस्यत इति वक्तव्यम्" इत्युक्तम् ॥

यथा" इत्युक्ते कथमुच्चैश्शब्देनाऽधिकरणशक्तिप्रधानेनाऽद्वितीयान्तेन समास इत्यत आह

शक्तीति॥ (कै)

द्वितीयान्तस्येति। (कै)

अतिक्रान्तार्थान्वययोग्यकर्मद्वितीयान्तस्येत्यर्थः॥ "दोषामन्यम्" इत्यत्र "कर्मणि" इत्यधिकारे "[१]आत्ममाने खश्"। दिनं रात्रिं मन्यत इत्यर्थः॥

प्रश्नेऽपीति। (कै)

"[२]व्येति" इत्यस्य विविधं प्रकारं गच्छतीत्यर्थः॥ "[३]क्वे"त्यस्य किं विषये इत्यर्थ इति भावः। अन्यथोत्तरानुसारेण कानीति प्रश्न उचितः। अत एवाग्रे उक्तम्

[४]एतानर्थान् केचिद्वियन्ति (भा)

इत्यादि। विपूर्वस्येणोरूपम्॥

[५]ये न वियन्ति। (भा)

एतानर्थान् ये न वियन्ति विविधप्रकारप्रापकान्न प्राप्नुवन्ति॥ "तत्"। तद्वाचकमव्ययमित्यर्थः। द्वित्वादेरर्थधर्मत्वादिति बोध्यम्॥ ननु विभक्तिवचनशब्दयोः प्रत्ययपरत्वेऽन्यतरवैयर्थ्यमत आह

कारकेष्विति।

---

१ अ ३। पा २। सू ८३॥
२ न व्येतीत्यव्ययम् (भा)॥
३ क्व पुनर्नव्येति (भा)॥
४ अत्रैव भाष्ये॥
५ ये न वियन्ति तदव्ययम् (भा)॥

विषयसप्तम्य एताः। सादृश्यं तत्तल्लिङ्गाद्यभावानुयोगित्वेन॥ नन्वेवं स्वरादिवाच्यानां कर्मत्वादियोग्यत्वेन सकलकारकविषये न कारकाभावाऽनुयोगित्वरूपं सादृश्यमत आह

तच्च यानीति॥ (कै)

साधनम्। शक्तिः॥ तादृशान्युच्चैरादीनि। तेषु च कारकशक्त्यन्तरायोगात् सर्वकारकविषयकाभावानुयोगित्वमस्त्येवेत्यर्थः॥ शक्तिः। कर्मत्वादिः॥

वचनादिति। (कै)

"अव्ययीभावश्च" इति वचनादित्यर्थः। संख्याभावादिति वार्थः॥ मशकार्थ इत्यादौ अभावस्य फलत्ववदत्र तदभावस्य कारणत्वमिति बोध्यम्॥

यथेति। (कै)

क्रियाहेतुकसम्बन्धविशेषद्योतका हि अन्वर्थबलात् कर्मप्रवचनीयाः॥ खल्योस्तत्त्वाभावेऽपि क्रियापदसन्निधौ क्रियागतविशेषद्योतकयोरपि यथा संज्ञा तथा प्रकृतेऽव्ययीभावादीनामित्यर्थः॥

सत्त्ववचनानामपीति। (कै)

स्वरादीनामिति शेषः॥ "तदयोगः"। लिङ्गसंख्याऽयोग इत्यर्थः॥ सदृशमित्यत्रोक्तं सादृश्यं निरूपयितुं "[१]यन्न व्येति" इत्यादि। अत्रापि "लिङ्गेषु" इत्याद्यावृत्त्यासम्बध्यते॥

---

१ सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्॥
इति श्रुतिराथर्वणे प्रणवविद्यायामुक्तम्। तदेवात्रोपन्यस्तं भगवता॥

नानात्वमिति। (कै)

एतेषु यन्न व्येति। एतद्विषये यन्नानात्वं न प्राप्नोति तदव्ययमित्यर्थः॥ क्वचित्तु नाना न गच्छतीति पाठस्तदा एतद्विषयमनेकप्रकारं न प्राप्नोतीत्यर्थः॥

कृन्मेजन्तः। १। १। ३९॥

किं मेजन्तेति। (कै)

कृतो मेजन्तस्य प्रत्ययमात्रस्य संज्ञा उत कृदन्तस्येति न शङ्कार्थः। "प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्" इति तदन्तविधेरित्याशयः॥

पश्चात्त्विति। (कै)

मेजन्तो यः कृत् तदन्तमव्ययमित्यर्थ इति भावः॥ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनिषेधादाह

प्रयोजनमिति॥ (कै)

ननु तद्वचनमप्रत्ययांशे चरितार्थमत आह

अथवाऽन्वर्थेति। (कै)

एवं चाऽव्ययत्वप्रयोजकस्य महासंज्ञात्वस्यार्थस्य केवलप्रत्ययेष्वभावात् तदन्तविधिरिति भावः। अनयैव रीत्या सर्वादिगणे डतरडतमाभ्यां तदन्तविधिर्बोध्यः। नानागमनमिवा[1]ऽनानागमनमपि न

---

१ नानागमनमिवागमनमपि न सम्भवति। ग।

सम्भवति। सम्भावितप्रतियोगिदेश एव तदभावबुद्धेः शब्देन जननात् सम्भावितप्रतियोगितावच्छेदक एवाऽब्राह्मण इत्यादिना भेदबुद्धिवदित्याशयः॥

लिङच कृदिति। (कै)

तिङ्भावित्वाऽभावेनाऽतिङ् इति न कृत्त्वप्रतिषेध इति भावः॥

प्रतामाविति। (भा)

तमेः क्विप्। "[1]अनुनासिकस्य" इति दीर्घः॥

श्रुत्याचेति। (कै)

तथा च अव्ययत्वाल्लुक् स्यादिति भावः॥

द्विवचनेत्यादि। (कै)

ननु संख्याया अनुप्रयुज्यमानोत्तरतिङैवाऽभिव्यक्तत्वात् कथं द्विवचनादिप्रसङ्ग इति चेत्। उपलक्षणमिदम्। सर्वैकवचनोत्पत्तिपक्षेऽमादिलुगर्थमिदमावश्यकमिति न दोषः। अव्ययात् सुपोलुगिति ज्ञापकात् सर्वविभक्तिरिति पक्षे च। अकजर्थं तर्ह्याम्नतस्याऽव्ययत्वमेष्टव्यमत आह

[2]अकच् त्विति। (कै)

अपरिसमाप्तार्थत्वं च संख्याकारकादिविषयकोत्थिताऽऽकाङ्क्षत्वम्। अत एवाऽनुप्रयोगः प्रार्थ्यते स्वार्थे परिपूर्णस्यैव [3]चार्यान्त-

१ नानागमनमपि न सम्भवति। इ॥

२ अकचिति। ग।

३ अवान्तरेण। ग।

रेण सम्बन्ध इति भावः ॥ ननु तरवाद्यनुत्पत्तावामन्तार्थे प्रकर्षादिप्रतीतिः कथमत आह

अनुप्रयोग एवेति । (कै)

तदुत्पन्नतरपैवैतद्गतप्रकर्षप्रतीतिः । कारकादिवदित्यर्थः ॥ भाष्ये लुक्पदमदर्शनमात्रपरमिति भावः ॥ धातुत्वेन तुल्यजातीयतेत्याह

धातोरिति ॥ (कै)

तस्य क्विबन्तस्येति । (कै)

अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् ॥ प्रशामाविति तु शान्तिमद्वाचकस्य शान्त्यर्थकस्यैव च गणे पाठस्तस्यैव स्वभावेन लिङ्गाद्यभावात् । वस्तुतो गणे मान्तपाठः प्रयोगे एव तु नत्वं यथा स्वरादीनां गणे रेफान्तपाठः प्रयोगे तु विसर्गादीति भाष्याशयः ॥

अस्मादेवेति । (कै)

धातुमात्रापेक्षं ज्ञापकमिति भावः ॥

लाक्षणिकत्वादेति । (कै)

वर्णग्रहणेऽपि तत्प्रवृत्तेरिति तात्पर्य्यम् ॥ भाष्ये

अनिकारोकारेति । (भा)

यत्त्वन्तग्रहणान्नित्ययोगबहुव्रीहिणोपदेशे एजन्तमित्यर्थादत्र न दोष इति । तन्न । परिभाषयैव सिद्धे अन्तग्रहणं न कार्य्यमिति तदाशयात् ॥

गुणे कृते इति । (कै)

तत्र कृते सुबनपेक्षत्वेनान्तरङ्गाऽव्ययसंज्ञासुप्सम्बन्ध्यजपेक्षत्वादयादयो बहिरङ्गाः ॥

अन्तरङ्गत्वाद्वेति। (कै)

ननु वर्णमात्रापेक्षयाऽयादय एवान्तरङ्गाः। एवं तर्हि अन्तरङ्गत्वेन बाधकत्वं लक्ष्यते। तेना"ऽन्तरङ्गानपी"ति न्यायेन लुगिति बोध्यम्। तेन च लुक इव तत्प्रयोजकानामपि प्राबल्यबोधनेनानेनैव गुणेऽयादीन् बाधित्वाऽव्ययत्वं बोध्यम्॥ "तद्विघातस्य" इति कर्मण्यणित्याह

तमिति। (कै)

नचाऽनया लुको बाधेऽपि संज्ञाबाधे मानाभावः। साक्षात् परम्परया वा तद्विघातकमात्रस्याऽनयाप्रतिबन्धात्। अत एवोपादास्येत्यत्र कित्त्वं न। अन्यथाऽनया साक्षादेज्विषयसन्निपातविघातक "[१]क्ङिति चे"ति निषेधाऽप्रवृत्तिः स्यात्। कित्त्वं तु स्यादेव। तत्कालं तु सन्नियोगशिष्टत्वसिद्धिरेव। एवं चोपादेस्तेति रूपं स्यात्। अत्र हि किदिति न कार्य्यातिदेशः। इत्त्वकाले तत्कार्य्याऽसम्भवात् तस्माद्व्यपदेशातिदेश एव। तस्मात् सन्निपातविघातकशास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तातिदेशवत्संज्ञाया अप्यनेनाऽप्रवृत्तिः। अकजाद्यर्थसंज्ञातु न। अन्तरङ्गायां तस्यां बहिरङ्गगुणादेरसिद्धत्वात्॥

पूर्वोत्तरेति। (कै)

अधिकृतेनोत्तरपदेन पूर्वपदस्याक्षेपादिति भावः॥

अवयवेति। (कै)

तथाप्रतीतेरित्यभिमानः। वस्तुतस्तु इगन्तपूर्वपदस्योत्तरपदसन्निपातविघातः पूर्वपदस्येगन्तत्वसन्निपातविघातस्येति भाष्याशयः।

---

१ अ १। पा १। सू ५॥

एवं "वृत्रहभिः" इत्यत्र नान्तस्य खादिसन्निपातविघातः। नान्तखादिसन्निपातनिमित्तकपदत्वनिमित्तको हि नलोप इति। लोके पाण्याद्यवयवाङ्गुल्यादेर्भुजपुरुषाद्यवयवत्वव्यवहारात् कैयटोक्तं चिन्त्यम् । किं च । भवितेत्यादौ तासवयवेटो लघूपधाङ्गावयवत्वेक्त्वेन प्राप्तस्य गुणस्य "[1]दीधीवेवीटाम्" इति निषेधो व्यर्थः स्यात् । न च ह्रस्वावयवत्वे तुको "यदागमा" इति न्यायेनेग्ग्रहणेन तुग्विशिष्टस्य ग्रहणान्न सन्निपातविघातः। "[2]आनेमुग्" इति ज्ञापकेन तदनङ्गीकारात् । एतेनावयवावयवस्य समुदायावयवत्वे अवयवावयवेऽपि अवयविना समवेतत्वापत्तौ घटस्यापि परमाणुषु समवेतत्वेनाऽप्रत्यक्षसमवेततया वायुवृक्षसंयोगवदप्रत्यक्षत्वं स्यादिति परास्तम् । भूयोऽवयवसन्निकर्षस्यैव फलबलात्कारणत्वेनाऽक्षतेः। संयोगप्रत्यक्षे तु यावदाश्रयप्रत्यक्षमेव हेतुः फलबलादिति दिक् ॥ असिद्धत्वेन समाधानं चावश्यकमित्याह

यदपीति ॥ (कै)

अर्थाश्रयत्वादिति । (कै)

इदं "[3]त्रयादेशे स्रन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति स्थानिवत्सूत्रस्थेन वार्त्तिकेन तत्प्रत्याख्यानपरेण भाष्येण च विरुद्धं प्रातिपदिकरूपसमुदायाश्रयत्वादिति वक्तुं युक्तं तदेवाह

वर्णाश्रयत्वादिति । (कै)

१ अ १ । पा १ । सू ६ ॥ २ अ ७ । पा २ । सू ८२ ॥
३ त्रयादेशे स्रन्तप्रतिषेधः (वा) । १ । १ । ५६ ॥

इयं च वहिरङ्गत्वेन सिद्धिः "नाजानन्तर्य्ये" इति निषेधमनाश्रित्य कुलं ग्रामणि इत्यत्र नपुंसकह्रस्वत्वे सन्निपातपरिभाषयैव न तुक् । प्रातिपदिकस्याजन्तत्वसन्निपातेन जातह्रस्वस्य तद्विघातकत्वात् । एतेन परनिमित्तकत्वेन कृत्त्वपित्त्वज्ञानसापेक्षत्वेन च तुगपि ह्रस्वसमान इति नपुंसकह्रस्वत्वे तुग् दुर्वार इत्यपास्तम् इत्यनुपदमेव वक्ष्यामः । तुकि सन्निपातपरिभाषाश्रयणे दोषमप्याह

यदित्विति । (कै)

अत्रापि वर्णमात्राश्रयत्वेन तुगन्तरङ्गः पूर्वपदोत्तरपदाश्रयो ह्रस्वो वहिरङ्गस्तद्दोषेष्वस्याऽगणनाच्च तस्मादत्र तुग्भवत्येवेत्यन्ये । "वृत्रहभिः" इत्यादौ पदसंज्ञाद्वारा नलोपस्य सन्निपातलक्षणत्वम् ॥

असिद्धमिति । (कै)

सुन्निरपेक्षतुगपेक्षया पदत्वद्वारा तदपेक्षनलोपो वहिरङ्ग इति भावः ॥ "यद्दीर्घत्वं प्राप्नोति" इत्यस्य तत्रापि सुभावः सिद्ध इत्यर्थ इति शेषः ॥ "तत्र" इत्यस्य च एवं चेत्यादिः ॥ क्वचित्तु "प्राप्नोति तत्र तथा च तत्र" इति पाठः ॥

असिद्धत्वादिति । (कै)

शास्त्रासिद्धत्वादिति भावः ॥

क्त्वेऽदसोऽस्रेरिति । (कै)

ननु सुत्वाऽसिद्धा उकारे एवाकारबुद्धौ "[१]सुपि च" इत्यन्तरतमे दीर्घ आकारे मस्य स्वत एव सत्त्वाद्दात्परत्वाभावेन कथम-

---

१ अ ७ । पा ३ । सू १०२ ॥

नेन दीर्घाकारप्रवृत्तिरिति चेन्न। लोकसिद्धसन्नियोगशिष्टन्यायेन मत्वस्यापि निवृत्तेर्दात्परत्वसत्त्वात्। न च "[1]अचः परस्मिन्नि"ति स्थानिवत्त्वाद्दीर्घस्य नान्यतरापाय इति वाच्यम्। "पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवद्" इति निषेधात्। "लक्ष्ये लक्षणस्ये"ति न्यायस्तु न। लक्ष्यभेदादित्यभिमानः। केचित्तु अमाना अदाना इति वापत्तिरित्याहुः॥

दीर्घत्वस्येति। (कै)

उकारस्वरूपविनाशकस्येत्यर्थः॥ नन्वेवमपि टादेश एव सिद्धत्वं स्यादत आह

अनेकेति। (कै)

अनेकविभक्त्यन्तपूर्वपद इत्यर्थः। सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यासमास इति तात्पर्य्यम्॥

कित्त्वस्येति। (कै)

भाष्येऽपि "[2]स्थाघ्वोरिच्च" इति कित्त्वं प्राप्नोतीति पाठः॥ "इत्त्वमिति" पाठे कित्त्वसहितमित्त्वमित्यर्थः। कित्त्ववारणेऽपीत्त्वं स्यादत आह

कित्त्वेति॥ (कै)

नास्ति ङीप इति। (कै)

यत्त्वन्तरङ्गत्वात् समासात् पूर्वमेव ङीबिति। तन्न। "अन्तरङ्गानपो"ति न्यायेनाऽन्तर्वर्त्तिविभक्त्याश्रयतिस्थादेशस्याऽप्रवृत्तेः॥

---

१ अ १। पा १। सू ५७॥ २ अ १। पा २। सू १७॥

ज्ञापकमेवेति। (कै)

ङ्यन्ते तु नास्य प्रवृत्तिर्विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहणात् ॥ नन्वेवं स्वस्रादिपाठो व्यर्थः स्यादत आह

ज्ञापकादेवेति। (कै)

एवं चैतज्ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात् स पाठोऽप्रामाणिक इति भावः ॥

विभक्तिलुक इति। (कै)

तन्निमित्तसंज्ञायाश्चेत्यपि बोध्यम् ॥

अन्तग्रहणमिति। (कै)

तत्सामर्थ्यादिति मन्यते ॥ सामर्थ्यमसिद्धमिति परिहारः।

संख्येति ॥ (कै)

बहुव्रीहेः फलं संख्यासंप्रत्ययः ॥

विभक्तीति। (कै)

“[१]घेः परस्य ङेरौत् घेरन्तादेशश्चाकार” इति सूत्रार्थाद् ङ्यादेशौत्त्वसन्नियोगेन विधीयमानमत्त्वमङ्गप्रत्ययसन्निपातकृतमित्यर्थः ॥ नन्वेकादेशेऽन्तवद्भावान्न टाब् व्यवधायकोऽत आह

शास्त्रीये चेति ॥ (कै)

ननु टापि वृद्ध्येकादेशे शकटाविति सिध्येदत आह

टापि चेति। (कै)

वृद्धेः परत्वादाङ्गत्वाच्च याडाभाविति भावः ॥

---

१ अ ७। पा ३। सू ११९ ॥

सम्पद्यत इति। (कै)

तपरत्वाद्धि सवर्णदीर्घत्वं न स्यात् टाप्तु स्यादेव। किं च शकटावित्यादौ वृद्धिरप्येवं न स्यादिति चिन्त्यमिदम् ॥

लुक् स्यादितीति। (कै)

लुगभावेऽपि शकटावितिवद्यत्सन्निपातेन गुणो जातस्तदानन्तर्य्यविघातस्य सत्त्वेनैतत्कथनस्योपयोगश्चिन्त्यः॥ ननु उषविदेत्याम् विधानाद् "उवोष" इत्यसंगतमत आह

[1]उषविदेति। (पा)

तत्र न द्विर्वचनात् प्राग् गुरुमत्त्वमिति भावः॥

प्रतिपदविधेरिति। (कै)

क्वचिद्गुणे क्वचिद्वृद्ध्येकादेशे गुरुमत्त्वादिजादेरित्येतन्नाप्राप्तमिति भावः॥

परत्वादिति। (कै)

तदुक्तस्य ऊषतुरित्यस्यावकाशत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते। उवोखेति कवर्गद्वितीयान्तो वा भाष्ये पाठः। उषेर्विकल्पेन पक्षे आमभावेऽपि कृतद्वित्वाद् [2]उवोषाद् आम् दुर्वार एव। रूपे चास्यैव विशेष उवोषांचकारेति। उषेस्त्वामि ओषांचकारेति परे॥

नित्ययोगे इति। (कै)

इजादेर्गुरोरित्युक्तावपि "अनृच्छ" इति प्रतिषेधादिजादेर्गुरुमत इत्यर्थ लाभे मतुब्ग्रहणादितिभावः। परेत्वेवं सत्यनृच्छ

---

१ अ ३। पा १। सू ३८॥ २ उवोषो दुर्वार एवाम्। क। ग। इ॥

इत्यस्यानर्थक्यापत्तिः। तुगुत्पत्तेः प्राग्गुरुमत्त्वाभावात्। उक्षादीनां गुरुमतामामनापत्तेश्च। तेषामाशीर्लिङि गुरुमत्त्वाभावादिति भाष्याशयमाहुः॥ नन्विज्प्रत्ययो नोभयाधिष्ठानसम्बन्धलक्षणसन्निपाताश्रय इत्यत आह

प्रयोगे इति॥ (कै)

"अन्वाख्यानं" साधुत्वेन॥ "प्रत्ययस्य" साधुत्वावच्छिन्नस्य॥

अविद्यमान एवेति। (कै)

मन्दमध्यानां तथैव प्रतीतेः। साधुत्वान्वाख्यानेऽपि साधुत्वस्य सन्निपातनिमित्तकत्वं न प्रत्ययस्येति भावः॥

सत्यामिति। (कै)

[१]"यस्माद्" इत्यस्य प्रत्ययविधावुद्देश्यताऽवच्छेदकावच्छिन्नादित्यर्थेऽवर्णान्तादिञि तदङ्गसंज्ञमिति सूत्रार्थ इति भावः॥ यद्यङ्गसंज्ञाऽनिमित्तं कथं तर्हि वार्त्तिके प्रत्यय इत्युक्तमत आह

तच्चेति॥ (कै)

आचेयेति। (कै)

[२]"इतश्चानिञः" इति ढक्। परे तु वार्त्तिकस्यायमाशयः। निमित्तनिमित्तिनोः सम्बन्धवद्विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धोऽपि सन्निपातः। एवं च प्रातिपदिकस्यादन्तत्वसम्बन्धनिमित्तः प्रत्ययस्तद्विघातस्याऽनिमित्तमिति। इदमाशयमजानानः शङ्कते

---

१ यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्। १। ४। १३॥
२ अ ४। पा १। सू ११२॥

न प्रत्यय इति ॥ (भा)

एकदेश्युत्तरयति

अङ्गसंज्ञा तर्हीति ॥ (भा)

युक्तं चैतद् उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वं हि एतन्न्यायमूलम्। तस्य च प्रकृतेऽपि सत्त्वात्। अतिप्रसङ्गस्तु एतन्न्यायस्याऽनित्यत्वेन सुग्रकवारणः। अत एव "ग्रामणि कुलम्" इत्यादौ नपुंसकह्रस्वत्वे तुग्न। [1]उपजीवनस्य प्रातिपदिकाजन्तत्वसम्बन्धस्य विघातात्। वहिरङ्गपरिभाषयाऽसिद्धत्वं तु न। तस्य तत्त्वाभावात्। ग्रैवो गाङ्गेय इत्यादावप्यङ्गसंज्ञाया लोपनिमित्तत्वानापत्त्या वर्णाश्रय इत्यंशस्य वार्त्तिके वैयर्थ्यापत्तेश्चेत्याहुः॥ "आत्वम्"। "क्रौङ्जीनां णौ" इति॥ स्वाङ्गस्याऽव्यवधायकत्वादाह

आकार इति। (कै)

श्रुतत्वात्तस्यैव पुगिति भावः॥ परे तु पुकोऽङ्गभक्तत्वेऽपि न क्षतिः। यादृशयोस्सन्निपातः पुग्निमित्तं तस्य विघातसत्त्वाद् [2]"यदागमा" इति परिभाषया तद्ग्रहणेन ग्रहणेऽपि सूत्रश्रुतसन्निपातस्याऽभावात्। अत्र चेदमेव भाष्यं मानम्। "ह्रस्वत्वं तुग्विधेरि"त्यादि च। सिद्धान्ताशयस्तु परिभाषाया अनित्यत्वमाश्रयणीयमित्येवेत्याहुः॥ भाष्ये

पुग् ह्रस्वत्वस्येति। (भा)

---

१ उपजीव्यस्य। क। ख। ग। इ॥

२ यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते। परिभा-११॥

ण्याकारसन्निपातनिमित्तः पुक्। ह्रस्वे हि तद्विघातः स्पष्ट एव। न च ह्रस्वस्य चङ्परणिमित्तस्य णिनिमित्तपुगपेक्षया वहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् कथमत्र परिभाषाप्राप्तिः। एतद्भाष्यप्रामाण्येनानयाऽसिद्धस्यापि निवृत्तिस्वीकारात्। किं च तया शास्त्रीये कार्य्येऽसिद्धत्वेऽपि लौकिके सन्निपातेऽसिद्धत्वाभावात्॥ भाष्ये

इड्विधिरिति। (भा)

[1]"वस्वेकाजाद्" इत्याकारान्तलक्षणइट्। नियमशास्त्राणां च विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति भावः॥

पूर्वमिति। (कै)

[2]"ह्रस्वनुड्भ्याम्" इत्यत्र "अन्तोदात्ताद्" इत्यनुवृत्तेरिति भावः। ह्रस्वत्वम् [3]"अम्बार्थ"त्यनेन॥ ननु ह्रस्वग्रहणं निरवकाशत्वेन सन्निपातपरिभाषाबाधकं स्यादत आह

सम्बुद्धिलोपस्येति॥ (कै)

भाष्ये

एते दोषाः समा इति। (भा)

वार्त्तिककारोक्तसकलप्रयोजनापेक्षमिदम्। यद्यपि प्रयोजनानि नव दोषा अष्टौ तथापि अल्पान्तरत्वात् समत्वोक्तिः। यद्वाऽन्यत्रापि दोषः सम्भाव्यत इत्यभिमानः॥ ननूक्तदोषाणामुक्तप्रयोजनेभ्यो बहुत्वमेव न कुतस्तदतिशयोऽत आह

दुष्टत्वेति। (कै)

---

१ अ ७। पा २। सू ६७॥ २ अ ६। पा १। सू १७६॥
३ अ ७। पा ३। सू १०७॥

अन्ये तूक्तेषु दूषितप्रयोजनानि त्यक्त्वा स्थितप्रयोजनत्रयापेक्षया भूयस्त्वोक्तिरिति वदन्ति॥ ध्यायतेर्विचि "[1]आतो धातोरि"ति लोपे "[2]दुरोदाश्नाशदभध्येषु" इति उत्वे उत्तरपदादेष्टुत्वे "दूढ्य"इति तदाह

दुर्धिय इति। (कै)

सर्वस्य दुर्बुद्धेरंहतिरुपद्रवो नोऽस्मान्मावधीदित्यर्थः। दुःस्थिता धीर्येषामिति विग्रहे गतिकारकपूर्वत्वाभावाद्यन्न॥ "[3]तस्मान्नार्थ" इति पूर्वपक्षाऽऽशयमाह

तत्रेति॥ (कै)

सिद्धान्ती समाधत्ते भाष्ये

नहीति। (भा)

परिभाषायाः कर्त्तव्यत्वे युक्त्यन्तरमप्याह सिद्धान्ती

दोषाः खल्वपीति॥ (भा)

लक्षणमिति। (भा)

उपलक्षकं रूपं नास्तीत्यर्थः॥

तत्र विधानेति। (कै)

यादृशप्रकृतिप्रत्ययसन्निपातनिमित्ताऽङ्गसंज्ञातादृशसन्निपातविघातं विना "[4]यस्येति" लोपस्य चारितार्थ्याभावादिति भावः॥

---

१ अ ६। पा ४। सू १०॥

२ अ ६। पा ३। सू १०९ (एतत् सूत्रस्थवार्त्तिकम्)॥

३ अत्रैव भाष्ये॥ ४ अ ६। पा ४। सू १४८॥

[1]कष्टायेति । (कै)

अकारसन्निपातनिमित्तो "[2]ङेर्यः" यञादिनिमित्तदीर्घस्याऽनिमित्तं स्यादिति भावः । न चैवं "दोषाः साकल्येनेति" भाष्यविरोधः । "कष्टायेति यादेशो दीर्घत्वस्य" इति ग्रन्थो भाष्यपुस्तकेषु भ्रष्टोऽतो न दोषः । एवं च "समा" इत्यपि यथाश्रुतमेवेत्याहुः ॥

लिङ्गादिति । (कै)

इत्त्वनिषेधवैयर्थ्यादिति भावः ॥

न त्वपूर्व इति । (कै)

क्रादिनियमाद् "[3]आर्द्धधातुकस्येड्" इत्येवेट् सिद्ध इति नेडाकारान्तसन्निपातनिमित्त इति भावः ॥ परे तु नियमशास्त्राणां विधित्वमेव आर्थी त्वितरनिवृत्तिरित्यर्थस्य भाष्यसम्मतत्वेनाकारान्तसन्निपातनिमित्त एवेडित्यनित्यत्वेनैवात्र समाधानं युक्तमित्याहुः ॥

आकारान्तेति । (कै)

"अङ्गस्य" इत्यनेन सामानाधिकरण्यस्योचितत्वादिति भावः । अत्र यद्वक्तव्यं तत्प्रागेवोक्तम् ॥

तज्ज्ञापयतीति । (कै)

अत एव "[4]भरज्ञपी"ति निर्द्देशः सङ्गच्छते । मितां ह्रस्वेवोपधाया इत्यनुवर्त्तत इति भावः ॥

---

१ अ ३ । पा १ । सू १४ ॥ २ अ ७ । पा १ । सू १३ ॥
३ अ ७ । पा २ । सू ३५ ॥ ४ अ ७ । पा २ । सू ४९ ॥

ह्रस्वभाविनीति । (कै)

"[१]अचश्च" इत्युपस्थितेरिति भावः ॥ "अचश्च" इत्यस्य श्रुतत्वेन तद्बाधकल्पनापेक्षयाऽस्यैवानुमितस्य लोकन्यायसिद्धस्य बाधकल्पनोचितेति तात्पर्य्यम् ॥

बाधते इति । (कै)

"[२]ह्रस्वनुड्भ्याम्" इत्यत्रो[३]पस्थिततयोपस्थितिसामर्थ्यादिति भावः ॥

गुणाऽभावेति । (कै)

"[४]जसादिषु छन्दसि वा वचनम्" इति वचनादिति भावः ॥

अव्ययीभावश्च ।१।१।४१॥

उपचारो नाम "[५]अतः कृ" इति विहितविसर्गस्थानिकसत्वम्।

यथा मशकार्थ इति । (कै)

एतदेव निवृत्तिकारणम् इति पातञ्जलैर्व्यवह्रियते ॥

अनेनेति । (कै)

ऋष्यन्तरवचनसंवादेनेत्यर्थः । तत्र वक्तव्य इत्यन्तं तत् । तत्र

---

१ अ १ । पा २ । सू २८ ॥ २ अ ६ । पा १ । सू १७६ ॥

३ उपस्थितयोपस्थिति — — । क । ख । ग । ङ ॥

४ अ ७ । पा ३ । सू १०९ (एतत् सूत्रस्यवार्त्तिकम्) ॥

५ अ ८ । पा ३ । सू ४६ ॥

यदन्यदित्यन्यत्वे प्रतियोगिनस्तय उक्ता इत्याहुः ॥ किं पुनस्तत्प-राङ्गवदित्यादिना तस्यैवोदाहरणप्रदर्शनम् ॥

षष्ठेति । (कै)

अत्र च कारकत्वम् । तेन समुदायस्य षाष्ठम् "[1]आमन्त्रितस्य च" इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ भाष्ये

यदयं नाव्ययीभावादिति । (भा)

न ह्यनन्तरत्वाद् "[2]अव्ययादाप्सुप" इत्यस्यैव निषेधो न तु "[3]सुपो धातु" इत्यस्येति उपमणिकमुख इत्यादौ तन्निषेधेन चरितार्थमिति न भ्रमितव्यम् ॥

न चोक्तमिति । (कै)

भाष्ये "यदि" इत्यसन्दिग्धे सन्दिग्धवचनम् । "वेदाः प्रमाणं चेद्" इति वत् । तस्मात् तत्र ग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ सूत्रं च न कार्य्यमिति भाष्याशय इति वयम् ॥

अन्येत्विति । (कै)

[4]त्विना ह्यारोपितमव्ययत्वम् । वास्तवमनव्ययत्वं च प्रतीयत इति यथालक्ष्यं किं चिदव्ययकार्य्यं भवति किं चिन्नेतीष्टं सिद्धमिति भावः ॥ "विशेषे" । कार्य्यविशेषे ॥ किं च द्विर्बद्धं सुबद्धमिति न्यायेन पुनर्विधानात् सार्वत्रिकमेव स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । एवं

---

१ अ ६ । पा १ । सू १९८ ॥ २ अ २ । पा ४ । सू ८२ ॥
३ अ २ । पा ४ । सू ७१ ॥
४ विना । क । ख । ग । इ ॥

चाव्ययीभावस्याव्ययत्वात् क्यज्नेति हरदत्ताद्युक्तं चिन्त्यम् । भाष्यविरोधात् ॥ अन्ये तु मुखस्वरे नाव्ययीभावादिति नोक्तं सूत्रं च कृतं तस्मादन्यदपि प्रयोजनं नद्या उपकुलमित्यादौ षष्ठीसमासप्रतिषेधादीत्याहुरिति मतं हरिटीकायां स्पष्टम् । तद् “अपि [1]खल्वप्याहुरि”त्यादि भाष्याऽननुगुणम् ॥

शि सर्वनामस्थानम्।१।१।४२॥

भाष्ये “असमर्थसमासश्च” इति दूषणान्तरम् । तत्रासामर्थ्यमसम्बन्धात् चेन वाक्यभेदस्यापि संग्रहः ॥

पर्युदासेति। (कै)

एवं हि समर्थसमासैकवाक्यते लभ्येते । यद्यपि पर्य्युदासेऽपि लक्षणा तथापि दोषद्वययुक्तप्रसज्यप्रतिषेधापेक्षया लघुरेवेति भावः। वस्तुतो नञो निपातत्वेनानेकार्थत्वात् पर्य्युदासपक्षे लक्षणेति रिक्तं वचः । पर्य्युदासपक्षे सुडित्यनेनैकवाक्यतया तस्याप्राप्तावपि आद्यस्याप्राप्तौ न मानमिति तात्पर्य्यम् ॥ भाष्ये

नपुंसके न व्यापार इति। (भा)

निषेधस्येति शेषः ॥ “[2]अप्राप्तेरि”ति वार्त्तिकस्य पूर्वसूत्रविहितसंज्ञायाः प्रतिषेधाऽप्राप्तेरित्यक्षरार्थः ॥ भाष्ये तु वस्त्वर्थ उच्यते।

---

१ अपि खल्वाहुः । इति किल्हर्णमुद्रापितभाष्यपुस्तकेऽस्ति ।

२ अप्राप्तेर्वा । भा ॥

अन्यथेति। (कै)

सुडित्यनपेक्ष्यनपुंसकसम्बन्धिमात्रस्य निषेध इत्यभिमानः। सुट्सम्बन्धे तु इदं चिन्त्यम्। अशः शौ चरितार्थत्वात्॥ ननु संज्ञाया एकत्वेन कार्य्यैक्ये विरोधाभावात् कथं परत्वमत आह

प्रतिषेधेति। (कै)

शसि सावकाशत्वात्। एवं चोभयोर्यौगपद्यासम्भवरूपो विरोधोऽस्तीति भावः॥

पूर्वां प्राप्तिमिति। (कै)

एवं च सकृद्गतिन्यायेन पुनर्न प्रवर्त्तत इति भावः॥

अपवादेति। (कै)

एवं च स्वयमप्रवर्त्तमाना कथमन्यत्र बाधिकेति तन्न्यायावसरो नेति भावः॥

इदानीमित्यर्थ इति। (कै)

तथापीत्यर्थ इति उचितम्। यद्यपि वक्तव्य इत्युपक्रमात्॥

स्त्रीपुंसयोरिति। (कै)

मात्राधिक्येऽपि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः। पुंस्त्रियोरिति तु वक्तुमशक्यं तस्यासाधुत्वादिति बोध्यम्। अत्र पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधयोः समफलत्वोक्त्या शास्त्रप्रापितस्य प्रतिषेधे विकल्प इति मीमांसकोक्तं चिन्त्यम्। सामान्यविशेषन्यायेन बाधस्यैवौचित्यात्। स्वाऽभावे सम्भावितस्यैव च प्रतिषेध इत्यादि मञ्जूषायां विस्तरः॥

नवेति विभाषा।१।१।४४॥

ननु समुदायस्य समासग्रहणनियमेनाऽप्रातिपदिकत्वान्नवेति विभाषायामित्यनुपपन्नमत आह

समुदायस्येति। (कै)

वार्त्तिकोच्चारितसमुदायस्येत्यर्थः॥ नन्वेवमपि समुदायस्याना बन्तत्वात् कथं याडादीत्यत आह

स्त्रीप्रत्यये चेति। (कै)

"[१]स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न" इति "[२]ष्यङः सम्प्रसारणम्" इत्यत्र भाष्यपठितवचनेनेति भावः। यत्तु "[३]हल्ड्याब्" इति दीर्घग्रहणादिति। तन्न। "बहुश्रेयसी"त्यादौ लोपार्थं "प्रत्ययग्रहण" इति तदन्तविधिना ङ्यन्तेत्यर्थे तस्य स्वादिप्रत्ययलक्ष्यस्माद्विहितस्तदादेरित्येतद्विशेषणतया ङ्यन्तान्तेत्यर्थेन "निष्कौशाम्बि" व्यावृत्तये दीर्घग्रहणस्यावश्यकत्वादिति दिक्। अनुकरणस्याबन्तत्वन्तु प्रकृतिवदनुकरणमिति न्यायात्। तस्यानित्यत्वाच्च न प्रत्ययान्तत्वप्रयुक्तप्रातिपदिकत्वनिषेध इति बोध्यम्॥

अथवेति। (कै)

कृता। उच्चारिता। समासत्वादेव प्रातिपदिकत्वसमासेऽपि

---

१ परिभाषेन्दु—।२६॥ २ अ ६। पा १। सू १३॥
३ अ ६। पा १। सू ६८॥

लिङ्गविशिष्टपरिभाषया विभक्तिरिति भावः ॥ नामपदसन्निधाने न वा शाटीत्यादौ प्रत्ययशार्थाऽवगतेराह

क्रियापदेति ॥ (कै)

अन्यथेति । (कै)

प्रकरणादिवशाच्चार्थविशेषावसाय इति भावः ॥ ननु "[1]दाधाघु" इत्यादौ न घुशब्दादिना दाधादीनां प्रत्ययः किन्तु दाधाशब्दैरेवेत्यत आह

प्रदेशेष्विति ॥ (कै)

भाष्ये "घुग्रहणेष्वि"त्यादेर्घुप्रदेशेष्वित्यर्थः ॥ करणल्युटि अर्थासङ्गते राह

कर्मणीति । (कै)

बाहुलकादिति भावः ॥

सामान्येति । (कै)

पाकं पचतीतिवत् ॥ भाष्ये "स्वस्मात् पदार्थात् प्रच्युतः" शब्दपदार्थकः सम्पद्यत इत्यन्वयः ॥ "स्वस्मात् पदार्थात्" इत्यस्य विवरणं "याऽसौ" इति ॥ दार्ष्टान्तिके च शब्दपदार्थकता "[2]स्वं रूपमि"ति वचनात् ॥ "तस्या" इत्यस्य "प्रच्युत" इति शेषः ॥ कोऽसौ लौकिकोऽर्थस्तत्राह

नवेति यद्गम्यते इति ॥ (भा)

---

१ अ १। पा १ सू २० ॥ २ अ १। पा १। सू ६८।

Nyayabindutīkā, (Text) ...	Rs. 0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakarana (Text) Vol. I, Fasc. 1–6; Vol. II, Fasc. 1–3 @ /6/ each ...	3	6
Padumawati Fasc. 1–3 @ 2/ ...	6	0
Pariçista Parvan. (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each ...	1	14
Prākrita-Paingalam, Fasc. I ...	0	6
Prithivirāj Rāsa, (Text) Part II. Fasc. 1–5 @ /6/ each ...	1	14
Ditto (English) Part II, Fasc. 1 ...	0	12
Prākrta Laksanam, (Text) Fasc. 1 ...	1	8
Parāçara Smrti, (Text) Vol. I. Fasc. 1–8; Vol. II. Fasc. 1–6; Vol. III, Fasc. 1–6 @ /6/ each ...	7	8
Parāçara, Institutes of (English) ...	0	12
Prabandhacintāmani (English) Fasc. 1–3 @ /12/ each ...	2	4
*Sāma Vēda Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5–10; II, 1–6; III, 1–7; IV, 1–6; V, 1–8, @ /6/ each Fasc. ...	12	6
Sāṅkhya Sūtra Vrtti, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each ...	1	8
Ditto (English) Fasc. 1–3 @ /12/ each ...	2	4
Suçruta Saṁhitá, (Eng.) Fasc. 1 @ /12/ ...	0	12
*Taittereya Saṁhitā, (Text) Fasc. 12–45 @ /6/ each ...	12	12
Tāndya Brāhmana, (Text) Fasc. 1–19 @ /6/ each ...	7	2
Tattva Cintāmani, (Text) Vol. I, Fasc. 1–9, Vol. II. Fasc. 1–10, Vol. III, Fasc. 1–2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1–5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1–10 @ /6/ each ...	13	14
Trikānda-Mandanam, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ ...	0	12
Tul'si Sat'sai, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each ...	1	14
Upamita-bhava-prapañca-kathā (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each ...	0	12
Uvāsagadasāo, (Text and English) Fasc. 1–6 @ /12/ ...	4	8
Varāha Purāna, (Text) Fasc. 1–14 @ /6/ each ...	5	4
*Vāyu Purāna, (Text) Vol. I, Fasc. 2–6; Vol. II, Fasc. 1–7, @ /6/ each ...	4	
Visnu Smrti, (Text) Fasc. 1–2 @ /6/ each ...	0	12
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1–7 @ /6/ each ...	2	10
Vrhannāradīya Purāna, (Text) Fasc. 1–6 @ /6/ ...	2	4
Vrhat Svayambhū Purāna, Fasc. 1–5 ...	1	14

Tibetan Series.

Pag-Sam Thi S'iñ, Fasc. 1–4 @ 1/ each ...	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1–5; Vol. II, Fasc. 1–3; Vol. III, Fasc. 1–5, @ 1/ each ...	13	0
Rtogs *brjod dpag hkhri* S'iñ (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1–5; Vol. II. Fasc. 1–5 @ 1/ each ...	10	0

Arabic and Persian Series.

'Ālamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1–13 @ /6/ each ...	4	14
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1–2 @ /12/ ...	1	8
Āīn-i-Akbarī, (Text) Fasc. 1–22 @ 1/ each ...	22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1–7, Vol. II, Fasc. 1–5, Vol. III, Fasc. 1–5, @ 1/12/ each ...	29	12
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1–37 @ 1/ each ...	37	0
Ditto English Fasc, 1–5 @ 1/ each ...	5	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger ...	0	6
Bādshāhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1–19 @ /6/ each ...	7	2
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1–3 @ 1/ each ...	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1–21 @ 1/ each ...	21	0
Farhang-i-Rashīdī, (Text) Fasc. 1–14 @ 1/ each ...	14	0
Fihrist-i-Ṭūsī, or, Ṭūsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1–4 @ /12/ each ...	3	0
Futūh-ush-Shām of Wāqidī, (Text) Fasc. 1–9 @ /6/ each ...	3	6
Ditto of Āzādī, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each ...	1	8
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawi, (Text) Fasc. 1 ...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1–6 @ /12/ each ...	4	8
Iqbālnāmah-i-Jahāngīrī, (Text) Fasc. 1–3 @ /6/ each ...	1	2
Iṣābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each ...	38	4
Maāṣir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1–9, Vol. II, Fasc. 1–9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. III, Fasc. 11-12; Index to Vol. II, Fasc. 10–12 @ /6/ each ...	13	2

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

	Rs.	As.
Maghāzi of Wāqidī, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each ...	1	14
Muntakhabu-t-Tawārīkh, (Text) Fasc. 1–15 @ /6/ each	5	10
Muntakhabu-t-Tawārīkh, (English) Vol. I, Fasc. 1–7; and 2 Indexes; Vol. II, Fasc. 1–5 and Index; Vol. III, Fasc. 1 @ /12/ each ...	12	0
Muntakhabu-l-Lubāb, (Text) Fasc. 1–19 @ /6/ each	7	2
Ma'āṣir-i-'Ālamgīrī, (Text), Fasc. 1–6 @ /6/ each	2	4
Nukhbatu-l-Fikr, (Text) Fasc. 1	0	6
Nizāmī's Khiradnāmah-i-Iskandari, (Text) Fasc. 1-2 @ /12/ each	1	8
Riyāzu-s-Salāṭīn, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each	1	14
*Suyūṭy's Itqān, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. 7–10 @ 1/ each	4	0
Ṭabaqāt-i-Nāṣirī, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each	1	14
Ditto (English) Fasc. 1–14 @ /12/ each	10	8
Ditto Index	1	0
Tārīkh-i-Fīrūz Shāhi of Ẓiyāu-d-dīn Barni (Text) Fasc. 1–7 @ /6/ each...	2	10
Tārīkh-i-Fīrūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, (Text) Fasc. 1–6 @ /6/ each...	2	4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	3	0
Wīs o Rāmīn, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each	1	14
Ẓafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1–9, Vol. II, Fasc. 1–8 @ /6/ each ..	6	6
Tuzuk-i-Jahāngīrī, (Eng.) Fasc. 1	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

		Rs.	As.
1.	ASIATIC RESEARCHES. Vol. VII, Vols. XI and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each	50	0
2.	PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.		
3.	JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8) 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882, (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members		
	N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.		
4.	Centenary Review of the Researches of the Society from 1784–1883 ...	3	0
	A sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkistan by R. B. Shaw (Extra No., *J.A.S.B.*, 1878)	4	0
	Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., *J.A.S.B.*, 1868)	2	0
	Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., *J.A.S.B.*, 1875)	4	0
	Introduction to the Maithilī Language of North Bihār, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., *J.A.S.B.*, 1882)	4	0
5.	Anīs-ul-Musharrahīn	3	0
6.	Catalogue of Fossil Vertebrata	3	0
7.	Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, by W. A. Bion	3	8
8.	Inayah, a Commentary on the Hidāyah, Vols. II and IV, @ 16/ each...	32	0
9.	Jawāmlu-l-'ilm ir-riyāẓī, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ...	2	0
10.	Khizānatu-l-'ilm	4	0
11.	Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each	40	0
12.	Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I–III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	18	0
13.	Sharaya-ool-Islām	4	0
14.	Tibetan Dictionary, by Csoma de Körös	10	0
15.	Ditto Grammar " "	8	0
16.	Kaçmīraçabdāmṛta, Parts I & II @ 1/8/	3	0

	Rs.	As.
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1–29 @ 1/ each	29	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ...	5	0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.

30-7-1900.

Books are supplied by V-P.P.

PK
531
A15
1899
v.1
pt.5

Patañjali
Mahabhasyapradipodyotah

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY